

מאמר מקורי

"פורום משלהן": עמדות ביחס לאינטרנט בקרב הגולשות בפורומים סגורים המיועדים לנשים חרדיות

אזי לב-און ורבקה נריה בן-שחר*

תקציר¹

החברה החרדית בישראל היא חברה מסורתית המנסה לשמור על גבולותיה ולהתנהל כתרבות מובלעת בקרב החברה הישראלית-חילונית. אחד האתגרים שאֵתם עליה להתמודד הוא חדירתן של טכנולוגיות תקשורת חדשות. האינטרנט הוא מן הטכנולוגיות השנויות ביותר במחלוקת במגזר החרדי, והוא מציב בפניו אתגרים ייחודיים. בשל תכונותיו של המדיום החדש קיים חשש כבד מחשיפת הציבור החרדי לדברי כפירה בדת ולתכנים בוטים, אלימים ומיניים. המאמר מציג את תפיסתן של נשים חרדיות הגולשות באינטרנט בפורומים סגורים המיועדים לנשים חרדיות בלבד, באשר להשפעות האינטרנט. מדובר בתופעה ייחודית: נשים חרדיות המשתמשות בטכנולוגיה מודרנית במרחב אשר הלגיטימציה שלו מוטלת בספק בחברה שאליה הן משתייכות, ובו הן יכולות לשוחח עם נשים אחרות במעטה אנונימיות על נושאים המעסיקים אותן. 53 נשים ענו לשאלון שפורסם און-ליין. הממצאים מראים כי הנשים החרדיות הגולשות בפורומים תופסות את האינטרנט בחייהן כמדיום חשוב ומשמעותי מכאן וכסכנה לאורח החיים החרדי מכאן (בדומה לתופעת "האדם השלישי"). לדבריהן, הרבנים מרשים להשתמש באינטרנט לצורכי עבודה בלבד, ורק במקום העבודה ולא בבית, ולמרות זאת,

* ד"ר אזי לב-און (azilevon@gmail.com) וד"ר רבקה נריה בן-שחר (rivka.nbs@gmail.com) הם מרצים בבית הספר לתקשורת במרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון.

המדיום מאפשר להן להרגיש העצמה. הן תיארו יצירת קשרים מקוונים, בעיקר עם נשים חרדיות אחרות. רוב הנשים משתפות את בני זוגן בדפוסי הגלישה שלהן, אך לא את חברותיהן. מממצאים אלו עולה כי קיימת אמביוולנטיות בקרב הנשים החרדיות ביחס לשימוש באינטרנט. מדובר בנשים עצמאיות החיות בחברה שבה דפוסי האכיפה והפיקוח חמורים. הן רוצות להרגיש חלק מן הקהילה החרדית, ועם זאת לשמור על אתר (פורום) משלהן.

החברה החרדית: רקע תאורטי

"באינדקס אתרי היהדות 'בבא קמא' ניתן למצוא אתרים לילדים וצעירים ובמגוון נושאים אחרים. וכדאי לזכור עם זאת, שגם אם אתר הוא ברוח או על פי היהדות, או מוגדר כחינוכי וחיובי, יש לבדוק היטב האם החומר מתאים לכם (ובכלל האתרים והקישורים שאנו מביאים או מאשרים להביא, אין בכך כמובן משום אישור על התוכן, חלקו או כולו. זה כל אחד ואחת יבדקו לעצמם)" (טףטיפה, בת 31, מנהלת משנה בפורום חינוך לגיל הרך, "בחדרי חרדים").²

מאמר זה עוסק בעמדות כלפי שימוש באינטרנט בקרב נשים חרדיות החברות בפורומים סגורים באינטרנט. פורומים אלה מהווים סביבה ייחודית בציבור החרדי אשר בה נשים חרדיות יכולות לשוחח זו עם זו באנונימיות. שאלות המחקר הן כיצד תופסות הנשים החרדיות המשתתפות בפורומים אלה את מקומו של האינטרנט בחברה החרדית ובחיייהן האישיים, אילו קשרים הן יוצרות באמצעות הפורומים, ואת מי הן משתפות בדפוסי הגלישה שלהן.

החברה החרדית מהווה 6.7% מן האוכלוסייה היהודית הבוגרת (מגיל 20 ומעלה) בישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2007). חברה זו כוללת את היהודים החיים על פי ההלכה, והדת היהודית (על עיקריה, הוראותיה ומגבלותיה) מעצבת את חייהם הפרטיים והציבוריים. לחרדיות ולחרדים כמה מאפיינים המבדילים אותם ממוגזרים דתיים אחרים בחברה היהודית, ביניהם דתיות מקפידה ומחויבות רבה ללימוד התורה (כץ, 1997; פרידמן, 1991; Liebman, 1992).

בניגוד לחשיבה הסטראוטיפית, החברה החרדית אינה מרקם אחד ומלוכד של לובשי שחורים, אלא קהילה מורכבת, מגוונת ורבת פנים. הקבוצות החרדיות מובחנות זו מזו, בין השאר, בהתאם לזרמים שנוצרו במזרח אירופה במאתיים השנים האחרונות (Heilman & Friedman, 1991). הפילוג החל במאה ה-18 בפולין עם הופעת תנועת החסידות והתנועה של "המתנגדים" לה, שחבריה מכונים גם "הליטאים"³ (כץ, 1985; שלמון, 2006).

כיום, ההבדלים בין החסידים ובין הליטאים באים לידי ביטוי בין השאר בחמישה אופנים: (א) צורת החיים: החסידים גרים לרוב במסגרת קהילה המורכבת מבני החסידות שלהם, ומעורבותם בקהילה אינטנסיבית. לקהילה מערך של מוסדות חינוך, כשרות, צריכה, עזרה הדדית ועוד; (ב) הדגש הרוחני: החסידים מדגישים את התפילות, את הטקסים ואת הטבילה במקווה, ואילו הליטאים מדגישים את הלימוד ואת הבקיאות בתורה; (ג) תפיסת המנהיג: החסידים מכנים את ראש הקהילה אדמו"ר (אדוננו מורנו ורבנו), ותפקידו לתווך בין הקבוצה החסידית בכלל וכל חסיד וחסיד בפרט ובין האל. המנהיג החסידי מכונה גם "רבי". לעומתו, המנהיג הליטאי, המכונה בפשטות "הרב", נתפס כמנהיג רוחני ופוסק הלכות, אך לא מעבר לכך; (ד) הלבוש: הגברים החסידיים לובשים את הלבוש המסורתי שלבשו במזרח אירופה, מעיל שחור ארוך וכובע מיוחד (משתנה מחסידות לחסידות), והם מגדלים פאות ארוכות וזקנים. לעומתם, הליטאים לבושים בחליפות מערביות. עד החתונה רוב הליטאים מגלחים את הזקן, ואחרי החתונה הם מגדלים זקן מטופח; (ה) השפה: הליטאים מדברים ביניהם בעברית, ואילו החסידים משתמשים בעברית בעיקר לשיחה עם "העולם החיצון", ובשיחה הפנימי בינם ובין עצמם הם מדברים בעיקר בידיש (פרידמן, 1991). הבדלים אלו מסרטטים בכלליות את שתי הקבוצות המרכזיות בחברה החרדית: אפשר לראות שהחברה הליטאית נחשבת פתוחה וליברלית יותר מחברת החסידים, הנחשבים סגורים ושמרניים ממנה. דבר זה בא לידי ביטוי בעיקר בסגנון החיים, בשפה ובלבוש.

החרדים הם קבוצת מיעוט בחברה הישראלית, והם מקיימים מערכת יחסים מורכבת עם חברת הרוב (Efron, 2003). תאוריות שונות מציעות דגמים לתיאור יחסי מיעוט-רוב, ואפשר להצביע על שלושה דגמים מרכזיים: היטמעות (assimilation), שילוב (integration) והיבדלות (segregation). הדגם הראשון קובע כי המיעוט יכול לאמץ את הערכים ואת הנורמות של הרוב ולהיטמע בתוכו (Wilson & Gutierrez, 1995). הדגם השני מציע שילוב, כלומר המיעוט שומר על חלק מדפוסי החיים המסורתיים, אך מאמץ גם דפוסי חברתיים ותרבותיים של חברת הרוב (Lee & Tse, 1994). והדגם השלישי, שבו בחרו רוב החרדים הלכה למעשה, הוא היבדלות. כקבוצת מיעוט הם בוחרים לשמור בקנאות על הדפוסי התרבותיים המקוריים שלהם ומרחיקים עצמם מן הערכים ההגמוניים של חברת הרוב (Orbe, 1998).

ההיבדלות מקהילת הרוב עושה את החברה החרדית ל"תרבות מובלעת" (סיון, 1991), מיעוט שדואג לשמר את מאפייניו הייחודיים ואינו מעוניין לטפח יחסים עם חברת הרוב מחשש להשפעות חיצוניות (Berry, 1990). אפשר להצביע על דמיון מסוים בין החרדים ובין פתות ההאמיש והמנוניטים בארצות הברית,

שחבריהן מקפידים על שמירת מערכות תרבותיות וסמליות המבדלות אותם מן החברה האמריקנית הסובבת אותם (Driedger, 2000; Zimmerman-Umble, 1992). אל מול החיים החילוניים נוקטת התרבות החרדית כמה אסטרטגיות. חלקן נועדו ליצור חיץ פיזי בין העולם הרחב ובין "תרבות המובלעת", וחלקן נועדו ליצור חיץ אידאולוגי-מטפיזי באמצעות הצגת הסכנה ש"בחוץ" ויצירת דימוי של המרחב החילוני כמקום טמא ומסוכן (בטאי, [1948] 2003) והבטחת תגמול מוסרי למי שישמור על הדרך (סיון, 1991; Goldscheider & Uhlenberg, 1969). אסטרטגיות ההיבדלות כוללות בין השאר היבדלות גאוגרפית (דהן, 1998; שלהב, 1991), חינוכית, משפטית (פרידמן, 1990) וכלכלית-צרכנית.

היבדלות רב-תחומית זו יוצרת חברה סגורה בעלת דפוסי אכיפה נוקשים. ברזילי מתארת את החברה החרדית כחברה ה"חותרת לאחידות ולדמיון בין הפרטים החברים בה. הפרקטיקה ההתנהגותית הנגזרת מתוך הדפוס של 'חברה מסדרית' ומאידאולוגיית האחידות היא ציות. נורמת הציות היא אמצעי לשמירה על הדמיון ועל האחידות החברתית. הציות הוא תמה פסיכו-תרבותית מרכזית בחברה החרדית, והיא מייצגת את מהות הקשר בין האדם לחברה שבתוכה הוא חי" (ברזילי, 2003, עמ' 201).

קבוצה החרדה לגבולותיה מפעילה החברה החרדית מערך פיקוח חברתי הדוק. לפי הכטר (Hechter, 1983, 1987), בקבוצות דתיות יש רמה גבוהה של ציות ומחויבות, ועצם החברות בקבוצה יוצר תלות גבוהה, המאפשרת פיקוח חברתי רב. לדבריו, חלק מחברי הקבוצה משתתפים בעצמם בנטל הפיקוח ומדווחים על סטיות. למשל, בישיבות נמצא "משגיח" שתפקידו לבחון כל העת את רמתם הרוחנית של הבחורים. המגורים המשותפים בישיבה ואחר כך בשכונות חרדיות יוצרים מטיבם פיקוח הדוק.

פיקוח זה רלוונטי במיוחד לאינטרנט. לכאורה, מדובר בטכנולוגיה אשר לעתים קרובות השימוש בה הנו ביתי ואישי. עם זאת, בשכונות החרדיות מבליים ילדים רבים בשעות אחר הצהריים בבתי השכנים. ילד שראה בבית שכניו מחשב המשמש לגלישה באינטרנט עשוי לספר על כך בתמימות להוריו, ובכך להפוך את הפרטי לציבורי. דוגמה זו איננה מלמדת רק על המתח בין האישי ובין הציבורי, אלא גם על המתח שבין הפתיחות ובין הסגירות בחברה החרדית. הגם שמדובר בחברה סגורה, קיימים בה אנשים שונים, ביניהם בעלי דעות ליברליות, יחסית לקבוצה. אלו עלולים לחשוש לבטא את דעתם או להתנהג בצורה שונה – למשל לגלוש באינטרנט – בידעה שמערכת הפיקוח כה הדוקה.

הנשים החרדיות

הנשים החרדיות מהוות 6.4% מן הנשים היהודיות בישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2007). הן שייכות לשתי קבוצות מיעוט: החברה החרדית (מיעוט תרבותי) והנשים בישראל (מיעוט סוציולוגי). כמיעוט בתוך מיעוט הן סובלות מהקרה כפולה. מקומה של האישה – הגלום בפסוק "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהילים מה יד) – מודגש שוב ושוב בדרכים שונות: בשיעורי צניעות בבתי הספר, בשיעורים לנשים ובטקסטים הרואים אור בעיתונות החרדית.

החברה החרדית היא חברה מסורתית המנסה לשמור על המשכיותה התרבותית ועל גבולותיה המוגדרים (קפלן, 2000), ולכן היא משמרת את מעמד הגבר בתוך התרבות, ואת האישה כפריפריה (אלאור, 1992; פרידמן, 1998; El Or, 1993; 1995, 1997). מסורתיות זו מדגישה, כאידאל, את מקומה של האישה החרדית בספירה הפרטית. לפיכך התפקידים והמשימות הקשורים בבית, הטיפול בילדים והאחזקה השוטפת מוטלים בחברה החרדית בעיקר על הנשים. הסוציאליזציה לתפקידים אלו היא מגיל צעיר. בבית, הבת צופה בתפקידיה של אמה ומשתתפת באופן פעיל בתפקידים הביתיים. ובחוץ, בתי הספר לבנות, כגון "בית יעקב", מהווים סוכן חיצוני המדגיש את חשיבות התפקיד הביתי (יפה, 2004; פרידמן, 1995).

אחד המאפיינים הבולטים של הספירה הביתית החרדית הוא ריבוי הילדים. לאישה חרדית יש בממוצע 7.7 ילדים, לעומת 2.6 בחברה הישראלית היהודית (גורוביץ וכהן-קסטרו, 2004). ריבוי הילדים מטיל עומס גדול על האישה ועל בנות המשפחה (גנץ, 2003; עצמון, 2006).

למרות הנאמר לעיל ובשונה מן ההצהרות והאידאלים, נשים חרדיות אינן מצויות עוד רק בספירה הפרטית. רבות מהן נוכחות באופן משמעותי בספירה הציבורית: הן לומדות, עובדות ומפרנסות. על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בשנת 2005 55% מן הנשים החרדיות עבדו מחוץ לבית, לעומת 44% מן הגברים החרדיים. הנתונים שונים בתכלית מן החברה החילונית בישראל, שבה 83% מן הנשים עובדות מחוץ לבית, לעומת 95% מן הגברים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2006). פרידמן (1991) טוען שתהליך היציאה של הנשים לעבודה יחד עם דחיית השירות הצבאי של הגברים (שהפכה למעשה לפטור) הם שאפשרו את הפיכת החברה החרדית הגברית ל"חברת לומדים".

החרדים והאינטרנט

היבדלות החרדים מן החברה הישראלית באה לידי ביטוי בין השאר בתחום תקשורת ההמונים. מפת התקשורת החרדית בישראל כוללת היום למעלה

משלושים כותרים עיתונאיים וכן קלטות, פשקווילים (כתבי קיר), ערוץ רדיו חרדי-דתי אחד וכמה ערוצי רדיו פיראטיים (נריה בן-שחר, 2008). יחסה המורכב של החברה החרדית לחברה הישראלית החילונית ולתקשורת ככלי מודרני הוביל לכך שהעיתון החרדי הוא אמצעי התקשורת העיקרי שיש לו "הכשר" להפצה בציבור החרדי.

החרדים רואים את אמצעי התקשורת ה"חילוניים" כפסולים: אסור להחזיק טלוויזיה בבית חרדי (Cromer, 1987), והיא מכונה "מכשיר הטומאה" או "המכשיר ההוא"; הרדיו מכונה "המכשיר", והוא נחשב לא לגיטימי; ועל האינטרנט הוכרזו איסורים וחרמות (ראו הרחבה להלן). כלי נוסף שנגדו נלחמו מנהיגי החברה החרדית מלחמת חורמה הוא הטלפון הסלולרי. מלחמה זו התגברה ככל שהתפתח המכשיר מטלפון למכשיר תוכן המכיל גם חיבור לאינטרנט (Deutsch, 2009). אמצעי תקשורת אלו נחשבים פסולים כיוון שהם עלולים לגרום ל"ביטול תורה", בזבוז זמן על חשבון לימוד התורה, וכן כי הם משמשים כלים להעברת מסרים אסורים.

נשים חרדיות צורכות תקשורת מגוונת. הן קוראות לפחות עיתון חרדי אחד, לפחות פעם בשבוע, 76% מהן מאזינות לקלטות או לדיסקים שבהם שיעורי תורה או לשניהם גם יחד, ו-24% מהן מאזינות לרדיו הדתי-חרדי "קול חי". 32% מהן צורכות תקשורת חילונית בתדירות משתנה. כאשר נשאלו הנשים אם הן משתפות את בני הזוג ואת החברות שלהן בדפוסי צריכת התקשורת שלהן, נמצא בתשובותיהן כי רמת השיתוף של בני הזוג הייתה גבוהה מרמת השיתוף של החברות, במיוחד בדפוסי הצריכה של תקשורת שנחשבה בעיניהן כפחות לגיטימית, כמו רדיו (נריה בן-שחר, 2008).

כניסתן של טכנולוגיות מודרניות לקהילות מסורתיות מלווה בחשדנות ובחששות, והדבר נכון כפליים כשמדובר באינטרנט. יש חוקרים הרואים את האינטרנט כממד המאפשר חוויות דתיות ורוחניות חדשות. לדבריהם, משתמשים דתיים שונים רואים בו מרחב מקודש וכלי לסיפוק צרכים דתיים וחברתיים. האינטרנט מייצג אמונות ופרקטיקות ומאפשר בנייה של זהות דתית-רוחנית אישית וכן תמיכה רוחנית וחברתית (Campbell, 2005a, 2005b; Cobb, 1998). לדעת בנט (Bunt, 2000), האינטרנט יוצר בעבור הקהילות המוסלמיות המשתמשות בו מרחב ציבורי, שבו יכולים אנשים להתחבר ולאמץ פרקטיקות דתיות. גם בעולם הנוצרי מצא לרסן (Larsen, 2001) שגולשים דתיים פעילים תופסים את האינטרנט ככלי המגביר את הרגשת השייכות לכנסייה, עוזר לחייהם הדתיים ומחזק את האמונה ואת הצמיחה הרוחנית של חברי הקהילה באמצעות פעילויות ופרקטיקות מקוונות.

מן העבר האחר קיימים מחקרים המצביעים על התנגדות של קהילות דתיות ומסורתיות לשימוש באינטרנט (Campbell, 2004; Dawson, 2000, 2001, 2004); (Marty & Appleby, 1991) ומשינויים במערכות הקהילתיות ההיררכיות. לדעת קמפבל (Campbell, 2005a), אנשים תופסים את האינטרנט לפי הדרך שהם משתמשים בו, מכיוון שהוא מאפשר צורות רבות של פרקטיקות המתאימות לאידאולוגיות שונות.

בחברה החרדית, שבה מתמקד מחקר זה, מעוררת הטכנולוגיה החדשה מחלוקת. קיימות תפיסות שונות שאפשר למקם אותן ברצף: מקבלה מסויגת ועד שלילה עקרונית. לפי תפיסת המצדדים בקבלה מסויגת של האינטרנט, יש בו כאמור לפחות שני אלמנטים חיוביים: האחד, הוא משמש כלי עבודה ומאפשר קבלת מידע ושירותים; והשני, לאינטרנט תפקיד חשוב מבחינה קהילתית וחברתית, כי הוא יכול לתפקד כאמצעי לתיווך אנכי ואופקי בין חברי הקהילה ובין עצמם ובין חברי הקהילה ובין גדולי הדור, באמצעות לימוד משותף, צפייה באירועים מרכזיים והאזנה לשיעורי תורה (צרפתי ובלייס, 2002). לפי תפיסת השוללים לחלוטין את האינטרנט, מדובר במדיום מסוכן המכיל ומפיץ תכנים בלתי מוגבלים. גישה זו מדגימה כיצד חידושים טכנולוגיים בחברה מסורתית אינם נתפסים ככלי ניטרלי אלא כגורם המאיים על ערכים, על אמונות ועל אורחות חיים. האינטרנט, המכיל עולמות תוכן אין-סופיים ומאפשר תקשורת אנונימית, עלול לחשוף את הציבור החרדי לדברי כפירה וכן לתכנים מיניים, אלימים ואחרים, שיש בהם משום חילול השם ואיום על שמירת ערכי המסורת (Livio & Tenenboim-Weinblatt, 2007).

שלילה זו הובילה להקמת בית דין מיוחד "לעניין הפרצות שבמחשבים", אשר ב-7.1.2000 פרסם "דעת תורה", ולפיה "על כל איש מישראל לדעת, כי ההתחברות לאינטרנט או לטלוויזיה מעמידה בסכנה חמורה ח"ו (חס וחלילה) את המשך הדורות של כלל ישראל, והיא פרצה איומה בקדושת ישראל". לעומת הטלוויזיה, האינטרנט מוצג כמכשיר אשר "סכנתו חמורה פי אלף, והוא עלול להמיט חורבן ח"ו על כלל ישראל" (צרפתי ובלייס, 2002, עמ' 50). כתוצאה מכך נשלל כל שימוש באינטרנט, כולל למטרות פרנסה (הורוביץ, 2001).

אולם האיסור התגלה כגזרה שהציבור אינו יכול לעמוד בה. קבוצות אחדות בחברה החרדית התעלמו מ"דעת תורה" והשתמשו באינטרנט, ביניהן חסידויות ברסלב, חב"ד, רחליץ ועוד (צרפתי ובלייס, 2002). כאמור, בעיני רבים במגזר החרדי האינטרנט לא נתפס כאמצעי לכידור ופנאי, אלא כדרך הגעה נוחה למידע ולשירותים, ולעתים אף ככלי עבודה מרכזי. אולם מעלות האינטרנט בעבור הציבור החרדי חורגות מעבר לראייה הכלכלית: בעבור רבים, האינטרנט משמש כאמצעי קשר פנים-קהילתי המאפשר צפייה באירועים בהשתתפות רבנים וגדולי

הדור וכתקשורת אמינה וזולה עם קרובי משפחה וחצרות חרדיות בארץ ובעולם. כמו כן אפשר להגיע באינטרנט למגוון עצום של אתרים ופורומים העוסקים בלימוד תורה, בהרצאות ובשאלות ותשובות (שו"ת), והמאפשרים לדלות ולהפיץ את בשורת הדת בו, ובכלל זאת באודיו ובווידאו.

לנוכח כל אלו, ובמיוחד לאור צמיחת המגזר העסקי החרדי, ואתו – לחץ מתמשך של בעלי עסקים שעיסוקם מחייב תקשורת מחשבים, הוקמה בשנת 2006 "ועדת הרבנים לענייני תקשורת". בדצמבר 2007 התירה הוועדה, לראשונה, גלישה באינטרנט במגזר החרדי. ההיתר הוא לגישה מפוקחת למספר קטן של אתרים ולשימוש עסקי בלבד. נכון לכתיבת שורות אלו פרויקט "האינטרנט הפֶּשֶׁר"⁵ עדיין נמצא בשלבים ראשוניים, והבעיה המרכזית שבפניה הוא ניצב היא "כיצד לגרום לאלו שמשתמשים באינטרנט, לזנוח את החיבור החופשי שלהם ולאמץ את הפתרון הדתי שמציעה הוועדה" (פרג, 17.12.2007).

נראה אפוא שלמרות שקולה של הגישה השוללת את האינטרנט נשמע ברמה, יש לבדוק את מידת היישום שלה למעשה. לנוכח ההתפתחות הטכנולוגית וצמיחת המגזר העסקי החרדי, מדובר בגזרות שקשה – או בלתי אפשרי – לעמוד בהן. ואכן, סקר שערך מכון המחקר "שילוב" מראה כי 60% מן הציבור החרדי משתמשים במחשב, ומתוכם 57% גולשים באינטרנט (מכון שילוב: מחקרי שוק ותכנון אסטרטגי, 2007).

אחת הפעילויות הפופולאריות בקרב הגולשים החרדיים היא גלישה בפורומים ייחודיים (Barzilai-Nahon & Barzilai, 2005; Tydor Baumeil-Schwartz, 2009). אתר הפורומים החרדיים המוביל בישראל הנו "בחדרי חרדים", ואליו נכנסים מדי חודש בחודשו כ-250,000 גולשים ייחודיים (unique users).⁶ לפי רותם (23.6.2006), "הגולשים החרדים נוטים להתייחס לחדרי חרדים כאל 'מקווה וירטואלי', המקום שאליו מתנקזת הרכילות בציבור החרדי. נושאי השיח הם מגוונים: מענייני דיומא, נייעס – חדשות בז'רגון החרדי – ועד פוליטיקה ומחאה. נשמעת בו ביקורת על רבנים ועל פוליטיקאים ועל אורח החיים החרדי בסוגיות עקרוניות, כמו גיוס בחורי ישיבות, חברת הלומדים, עוני [...] לעתים קרובות מועלים לדיון נושאים שאינם פתוחים לשיח חרדי ומתאפשרים בזכות הזהות האנונימית, דוגמת אלימות במשפחה, יחסים חד-מיניים ועוד". רוז (2007) טוען כי הפורומים החרדיים הם אמצעי התקשורת היחיד המצליח "להציץ מבלי להיפגע אל תוך עגן הסודות הנסתרים של המחלוקות בין ובתוך חצרות החרדים".

נוסף לפורומים ה"מעורבים" נוצרו פורומים אשר מיועדים לנשים חרדיות ופתוחים להן בלבד. פורומים אלה קיימים באתרים שונים: חלקם מוצהרים כפורומים לנשים, וחלקם מוצנעים. למרות שמספרם של הפורומים לנשים קטן ממספר הפורומים לגברים, הם מעוררים עניין רב, כיוון שהם מהווים בימה

ייחודית בציבור החרדי המאפשרת לנשים חרדיות לדון באנונימיות בנושאים המעניינים אותן, עם נשים חרדיות אחרות (Tydor Baumel-Schwartz, 2009). פורום לנשים חרדיות בלבד אינו עניין של מה בכך. במגזר החרדי אין עיתון המיועד לנשים בלבד. נראה כי עיתון המיועד לנשים אינו הולם ערכים מגדריים של חברה מסורתית. האישה החרדית אמורה לעסוק בענייני הבית והפרנסה, ואם נותר לה זמן פנוי, היא יכולה להקדיש אותו לעזרה לזולת או ללימוד פרשת השבוע, אך לא לקריאת עיתון. העיסוק בנושאי יופי, רכילות או מין – המהווים רכיב נכבד בעיתונות נשים חילונית – הוא בבחינת טאבו במגזר החרדי. המוספים הייעודיים לנשים, המצורפים ליומונים הגדולים ולשבועונים, הם בבחינת "פתרון ביניים". מצד אחד, אין המדובר בעיתון נפרד, ומצד אחר ניתן מענה, ולו חלקי, לצרכים התקשורתיים שלהן, שאלמלא כן היה חשש שהן יתפתו לקריאת עיתוני נשים חילוניים. בדומה לכך, פורום המיועד לנשים חרדיות באינטרנט מאפשר לנשים "אתר משלהן". לאתר זה חשיבות כפולה: האחת, הוא מגן על הנשים מפני חרירת התרבות החילונית, כי כאשר הן גולשות בפורום "משלהן" הן לא נזקקות לפורומים של נשים חילוניות; השנייה, הן יוצרות לעצמן מקום נפרד לנהל בו דיון אישי-ציבורי.

הפורומים הסגורים טומנים בחובם מגוון יתרונות ייחודיים לנשים החרדיות הגולשות בהם. מחקרים מראים כי קהילות ופורומים ברשת הנם מקור חשוב לא רק למידע, אלא גם לתמיכה ולהרגשת שייכות (Wellman, 2001). האינטרנט מאפשר בניית הון חברתי ותחזוקה של קשרים חברתיים קיימים באמצעות רשתות אישיות וחברתיות רחבות היקף, ובמיוחד בשמירה על קשר עם חברים וקרובי משפחה המתגוררים הרחק (Boase et al., 2006; Wellman et al., 2008). יש הרואים בפורומים סוכנים להתחדשות חברתית ואזרחית (Connolly, 2001). כמו כן נמצא כי נשים שמות דגש באינטראקציה חברתית (לעומת אסטרטגית ברשת, כמו יצירת קשר עם קרובים וחברים, בדומה למתרחש באמצעי תקשורת אחרים דוגמת הטלפון (Shade, 2004).

נוסף על כך, מקנה גרין וגליסון (McKenna, Green & Gleason, 2002) טוענות שהסביבה המוגנת המתאפשרת באינטרנט מסייעת לפרטים בעלי עכבות חברתיות, בכך שהם יכולים לגלות ולפתח את ה"אני האמיתי" שלהם. לטענת עמיחי-המבורגר (בדפוס), היכולת לתקשר בתנאי אנונימיות, להסתיר מאפיינים פיזיים, לשלוט באינטראקציה במידה רבה ולמצוא בקלות פרטים בעלי דמיון מהווה מענה הולם למגוון פרטים המתקשים ביצירת קשרים חברתיים עם אחרים. לפיכך מעלות האינטרנט רלוונטיות במיוחד למה שאפשר להגדיר "סביבות נשיות מוגנות" המתהוות בו והמאפשרות אינטראקציה נשית בלבד על אודות נושאים טעונים, במעטה האנונימיות.⁷

קיימים מחקרים מעטים על אודות האינטרנט במגזר החרדי. ליביו וטננבאום-ויינבלט (Livio & Tenenboim-Weinblatt, 2007) ערכו ראיונות עומק עם חמש נשים חרדיות שמשמשות באינטרנט בקביעות לצורכי פרנסה ופנאי, והתמקדו בהצדקות של הנשים לשימוש בטכנולוגיה וכמתח שבינו ובין איסורים רבניים. טיידור באומל-שוורץ (Tydor Baumel-Schwartz, 2009) ערכה תצפית על חמישה פורומים המיועדים לנשים חרדיות אשר כותבות באנגלית, והיא סוקרת התרחשויות שונות במסגרת הפורומים כסמנים של שינויים תרבותיים העוברים על החברה החרדית.

שאלות דומות העסיקו את כץ (2007), אשר ערכה ראיונות עם בני חמש משפחות חרדיות מצפון הארץ (ולצורכי השוואה עם בני חמש משפחות מן הקהילה הבפטיסטית). ברזילי-נהון וברזילי (Barzilai-Nahon & Barzilai, 2005) ניתחו את דפוסי השימוש של 14,000 משתמשים באתר "חבר'ה" (פלטפורמה של קהילה מקוונת ישראלית) שהגדירו את עצמם "חרדים". הם ניתחו אותם באמצעות ארבעה ממדים של פונדמנטליזם דתי באינטראקציה עם האינטרנט: הייררכיה, פטריארכיה, משמעת ובידוד. מחקרים ספורים אלו מלמדים כי מדובר בשדה מחקר מעניין ורחב שעדיין רב הנסתר בו על הגלוי.

המחקר

המחקר הנוכחי בודק עמדות ביחס לאינטרנט בקרב נשים הגולשות בפורומים ייחודיים לנשים חרדיות. גולשות אלו מאפשרות בנייה ותחזוקה של קשרים אישיים וחברתיים שיש להם חשיבות רבה בסביבה נשית המוגנת בהגנה כפולה: הכניסה היא לנשים בלבד, ורק לאלו השייכות למגזר החרדי. המחקר מאפשר התבוננות בתופעה מעניינת שלה שלוש מטרות עיקריות: האחת, מדידת עמדות של נשים חרדיות הגולשות ביחס למקומו של המדיום בחברה החרדית בכלל ובחיייהן בפרט; השנייה, בחינה של התפיסות של נשים חרדיות הגולשות באינטרנט את המדיום ככלי המאפשר יצירת קשרים בינן ובין נשים ואנשים אחרים; השלישית, בחינת רמת השיתוף של ה"אחרים המשמעותיים" (אנשים קרובים: בני זוג וחברות) ברפואי הגלישה שלהן.

מטרות אלו נגזרו ארבע שאלות המחקר: (1) כיצד תופסות נשים חרדיות את מקומו של האינטרנט בחברה החרדית? (2) כיצד תופסות נשים חרדיות את מקומו של האינטרנט בחייהן האישיים? (3) האם נשים חרדיות יוצרות קשרים מקוונים עם נשים ואנשים חרדיים ולא חרדיים? (4) מהי רמת "שיתוף האחרים

המשמעותיים" של נשים חרדיות: האם הן משתפות אנשים קרובים (בני זוג וחברות) בדפוסי הגלישה שלהן?

מתודולוגיה

בחלק זה תוצג שיטת המחקר, ובמסגרתה ארבע השערות המחקר, כלי המחקר (השאלון), התוקף והמהימנות של כלי המחקר, הליך המחקר, אוכלוסיית המחקר והמדגם וכן סוגיות מתודולוגיות הנובעות מחקר החברה החרדית.

ארבע השערות המחקר

(1) יימצא שרוב הנשים תופסות את מקומו של האינטרנט בחברה החרדית כאלמנט פוגע ומסוכן.

(2) יימצא שרוב הנשים תופסות את מקומו של האינטרנט בחייהן האישיים כאלמנט בעל משמעות חיובית.

(3) (א) יימצא שרוב הנשים החרדיות יוצרות קשרים מקוונים עם נשים חרדיות, ומקצתן עם נשים אחרות; (ב) יימצא שרוב הנשים החרדיות אינן יוצרות קשרים מקוונים עם גברים – חרדיים או אחרים.

(4) יימצא שרוב הנשים משתפות את ה"אחרים המשמעותיים", בני זוגן וחברותיהן, בדפוסי הגלישה שלהן.

ההשערות מבוססות על סקירת הספרות דלעיל. וביתר פירוט: ההשערה הראשונה מבוססת על חששה של החברה החרדית מפני פריצת גבולותיה. האינטרנט, על מגוון אפשרויותיו, נתפס כפורץ גבול פוגעני ומסוכן. ההשערה השנייה מבוססת על מגוון מחקרים, כגון זה של אורגד (Orgad, 2005), המלמד על מקומו החשוב של האינטרנט בקבוצות סגורות של נשים, וכן על מחקרה של נריה בן-שחר (2008), המתאר בין השאר את חוויות הקריאה ואת צריכת התקשורת בקרב נשים חרדיות. ההשערה השלישית נובעת ממקומם החשוב של הפורומים והרשתות החברתיות ביצירה של קשרים חברתיים בכלל ובקרב נשים בפרט, ובשמירה עליהם (Boase et al., 2006; Wellman et al., 2008; Shade, 2004). הנחנו שכיוון שהנשים החרדיות מחונכות להפרדה מגדרית קפדנית (אלאור, 1992; יפה, 2004), הן יאפשרו לעצמן ליצור קשרים מקוונים בעיקר עם נשים אחרות. ההשערה הרביעית מבוססת על רמת השיתוף של בני הזוג והחברות בדפוסי צריכת התקשורת של נשים חרדיות, כפי שנמצאה במחקרה של נריה בן-שחר (2008).

כלי המחקר

הכלי שנמצא מתאים ביותר לבדיקת ההשערות הוא שאלון המורכב משני חלקים עיקריים. החלק הראשון היה סולם עמדות שבו הוצגה רשימת היגדים, ובצדה חמש אפשרויות תשובה (5 = מסכימה מאוד; 1 = מאוד לא מסכימה). "הסכמה" עם היגד מסוים נקבעה באמצעות סיכום שיעור התשובות: "מסכימה מאוד" (5), "מסכימה" (4) ו"די מסכימה" (3), ו"רמת ההסכמה" נבחנה באמצעות ממוצע כל התשובות האפשריות ("מסכימה מאוד" ועד "מאוד לא מסכימה"). לא השארנו אפשרות פתוחה, כגון "אין לי דעה בעניין", כדי לסייע במיקום הנשאלות בעמדת הסכמה או אי-הסכמה. החלק השני כלל שאלות פתוחות וסגורות המודרות משתנים סוציו-אקונומיים וסוציו-דמוגרפיים.

החלק הראשון של השאלון מורכב מארבעה חלקים משניים: עמדות בנוגע למקומו של האינטרנט בחברה החרדית; עמדות בנוגע למקומו של האינטרנט בחיי הנשים החרדיות; דפוסי יצירת הקשרים המקוונים ברשת עם נשים ואנשים חרדיים ולא חרדיים; רמת השיתוף של בני הזוג והחברות בדפוסי הגלישה של הנשים באינטרנט.

בחלקו השני של השאלון הופיעו שאלות שמדדו את המשתנים הבאים: עבודה מחוץ לבית (של הנשאלת ושל בן זוגה), תחום העיסוק, קיומו של מחשב בבית, קיומו של אינטרנט בבית, גלישה בפורומים לנשים, רמת השכלה (שנות לימודים פורמליות ותואר אקדמי), מעמד אישי, מספר הילדים, גיל, ארץ לידה וארץ המוצא של האב, רמת הקפדה דתית, עמדה פוליטית ורמת הכנסה.

התוקף והמהימנות של הכלי

השאלון נוסח על סמך היכרות מעמיקה עם החברה החרדית בכלל ועם הנשים החרדיות בפרט תוך כדי התחשבות בשפה הייחודית למגזר החרדי (ראו פירוט בהמשך). לפני הגשת השאלון לנשאלות בוצע pre-test, כלומר השאלון הוגש לכמה נשים חרדיות, והן מילאו אותו והוסיפו הערות והארות. זאת ועוד: השאלון נשלח לחוקרים בכירים במדידת עמדות ודפוסי חשיפה לתקשורת וכן לחוקרים בתחום החברה החרדית, לעיון ולבקרה.

הליך המחקר

הליך המחקר מורכב משלושה שלבים עיקריים: בחירת הפורומים, קבלת אישור ממנהלות הפורומים לפרסם את השאלונים ואיסוף הנתונים באמצעות פרסום השאלונים באתר הפורום.

בחירת הפורומים: תהליך המיפוי והבחירה של הפורומים נערך במהלך שנת 2007 בידי אחת מכותבי המחקר ועוזרת מחקר. שתיהן דתיות המיומנות בזיהוי ניואנסים והבדלים בין טקסטים חרדיים ובין טקסטים דתיים. נבדקו פורומים באתרי אינטרנט חרדיים פופולאריים, כגון "בחדרי חרדים" ו"לדעת", ובאתרים פופולאריים לא חרדיים המכילים פורומים, כגון "תפוז". למרות השוני בין החברה החרדית ובין החברה הדתית והחרדית-לאומית, נבדקו בקפידה גם הפורומים באתרים דתיים, כגון "דתילי" ו"כיפה", כדי לוודא שאין שם פורומים סגורים לנשים חרדיות. לאחר שסווגנו פורומים המיועדים לנשים דתיות ודתיות-לאומיות ופורומים פתוחים המיועדים לנשים חרדיות, נותרו הפורומים הבאים שהתאימו להגדרה המקורית של כותבי המחקר, "פורומים סגורים המיועדים לנשים חרדיות": "גן נעול", "חרבאות", "לרווקות שבינינו" ו"גולשות לדעת".⁸ הנה הסבר קצר עליהם:

גן נעול:⁹ פורום לנשים חרדיות ב"הייד פארק", המגדיר את עצמו כמרכז הפורומים הישראלי. לדברי מנהלת הפורום, נגישותן של הנשים החברות בפורום לאינטרנט מוגבלת, והן גולשות בעיקר ממקומות העבודה. הנושאים הנידונים בפורום הם נושאים המכונים "נשיים", כמו בישול, בגדים וחינוך ילדים, וכן יש בו דיונים פנים-חרדיים: רבנים, יהדות, עסקנים ועוד. בשיחת הטלפון היא ציינה ש"אין נושאים האסורים לדיון חוץ מנושאים שהשתיקה יפה להם". נראה כי הנושאים שאסור לדון בהם קשורים לתחום הזוגי, בעיקר ליחסי מין. הנשים הגולשות בפורום שייכות למגוון הקבוצות המרכיבות את החברה החרדית: חסידות, ליטאיות, חוזרות בתשובה, ספרדיות ו"חוצניקיות" (חרדיות עולות חדשות). כדי להתקבל לפורום "גן נעול" יש לשלוח בקשה לתיבת הניהול בליווי המלצה של אחת מחברות הפורום. אם אין המלצה, נבדקים ה"ניק", הכינוי שבו משתמשת הגולשת בפורום, והתאמתו לפורום. תהליך הקבלה מושלם לאחר שמובעת ההסכמה לתנאי הפורום.

חרבאות:¹⁰ פורום לנשים חרדיות ב"הייד פארק". לדברי מנהלת הפורום כל הנושאים מותרים לדיון. אם אחת החברות רוצה לדון בנושא מסוים ללא חשיפת זהותה, יש ה"ניק" "עלומת_שם", שכל חברות הפורום מכירות את סממתו. ה"ניק" מאפשר כתיבת תוכן בפורום בעילום שם. בפורום חברות נשים שגילן מ-19 עד 60. תהליך הקבלה לפורום מותנה בהיכרות אישית עם מנהלת הפורום.

לרווקות שבינינו:¹¹ פורום לנשים חרדיות רווקות ב"בחדרי חרדים" שהנו חלק מ"הייד פארק". לדברי מנהלת הפורום, הנושאים הנידונים בו קשורים בעיקר לשידוכים. הנושאים המוגדרים כאסורים הם "נושאים שהצניעות יפה להם", והיינו נושא המין. בפורום חברות נשים רווקות חרדיות שסיימו את לימודיהן.

תהליך הקבלה לפורום הוא באמצעות פנייה למנהלת. לדבריה, רוב הבנות המבקשות להצטרף אינן מתקבלות מסיבות השמורות עמה. גולשות לדעת:¹² פורום לנשים חרדיות באתר "לדעת", המגדיר את עצמו כאתר החדשות של הציבור החרדי. נושאי השיחה בפורום הם קניות (נעליים, בגדים וכדומה), עצות לגידול ילדים, דיונים בנושאי דת וחסידות וכן בדיקות אישיות – כאשר הנשים בודקות את עצמן ומקבלות משוברים מחברות הפורום. כאשר נשאלה אחת המשתתפות מפי עוזרת המחקר אם יש נושאי טאבו, ענתה האישה: "את יודעת, הנושאים שלא מדברים עליהם בשום מקום. בטח שלא בפורום כזה". בפורום חברות נשים חרדיות מכל הקבוצות המרכיבות את החברה החרדית. תהליך הקבלה לפורום מתחיל בשליחת בקשה לאתר "לדעת", הבקשה מועברת למנהלת הפורום, היא מטלפנת אל המבקשת להתקבל ומוודאת שאכן מדובר באישה, המבקשת עונה על כמה שאלות, ולאחר מכן נפתח לה "ניק" בפורום.

קבלת האישה ממונהלות הפורומים: לאחר פנייה בדוא"ל או בטלפון או שניהם גם יחד למנהלות האתרים, הן קיבלו הסבר בנוגע למטרות ולתהליך של המחקר והתבקשו לשתף פעולה ולאשר את פרסום השאלון באמצעות קישור שיימצא בפורום¹³ שהן מנהלות. מקצתן אף הסכימו לשלוח הודעת דוא"ל לכל חברות הפורום ולהודיע על קיומו של השאלון. המנהלות התבקשו גם לענות על כמה שאלות העוסקות במספר החברות בפורומים, בנושאים הנדונים, בקיומם של נושאים שאין לדון בהם, באוכלוסיית הגולשות ובתנאי הקבלה. איסוף הנתונים באמצעות פרסום השאלונים באתר הפורום: כאמור, המנהלות פרסמו קישור לשאלונים בפורומים, והנשים המעוניינות בכך הקליקו על הקישור וענו על השאלון. ראוי לציין שגם בשיחה עם המנהלות וגם בשאלון עצמו צוינה הבטחת אנונימיות מוחלטת.

אוכלוסיית המחקר והמדגם

האוכלוסייה הרלוונטית למחקר היא נשים חרדיות הגולשות בפורומים סגורים באינטרנט המיועדים לנשים חרדיות בלבד. אי-אפשר לדעת בכמה נשים מדובר, ומהם מאפייניהן. מדגם המאפשר הסקה סטטיסטית לכלל האוכלוסייה חייב להיות מדגם הסתברותי. ככזה, עליו למלא ארבעה תנאים, ואחד מהם הוא קיומה של מסגרת דגימה: רשימה מסודרת של כל הפרטים שממנה דוגמים את קבוצת המדגם (פוקס, 1998). במחקר הנוכחי אין מסגרת דגימה, שכן אין בנמצא רשימות של הנשים החרדיות הגולשות בפורומים באינטרנט. לפיכך הוחלט לערוך דגימה לא הסתברותית המכונה "דגימת מתנדבים". בפורומים שנמצאו מתאימים להגדרה

"פורומים סגורים לנשים חרדיות בלבד" פורסמו, באישור מנהלות הפורומים, שאלוני המחקר. מספר הנשים שהשיבו על השאלון הוא 53, ולכן זהו גודל המדגם. חשוב להסביר את הבעייתיות שבדגימה ובגודל המדגם, שהרי מדובר במדגם קטן, המורכב מנשים שהסכימו לענות על השאלונים שהוצבו באתרים. יש לזכור שגודלה של האוכלוסייה החרדית ומספר הנשים החרדיות אינם ידועים, והם מבוססים על אומדנים שונים. בנוסף לכך מדובר בחברה רגישה ושמרנית שחבריה מושפעים מקודים חזקים של צניעות בדיבור ובהתנהגות, ולכן קיים קושי רב בשיתופם במחקרים ובסקרים שונים, כולל אלו שעורכת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (גורוביץ וכהן-קסטרו, 2004; נריה בן-שחר, 2008; Rier, Schwartzbaum & Heller, 2008). משום כך בין היתר, מחקרים על אודות קהילות דתיות סגורות מהווים אתגר מיוחד לחוקרים (Smith, Christopher & McCormick, 2004; Steinmetz & Haj-Yahiye, 2006).

זאת ועוד זאת: מספר הנשים החרדיות הגולשות באינטרנט אינו ידוע, וכן לא ידוע מספר הגולשות בפורומים בכלל ובפורומים סגורים בפרט. מדיוחי מנהלות הפורומים עולה כי בארבעת הפורומים שהשתתפו במחקר רשומות 166 נשים, מהן 90 פעילות (חלקן באופן יומימי). לפיכך 53 המשיבות משקפות שיעור היענות בין 32% ל-59%. כיוון שמדובר בחברה שמתנגדת לרוב להשתתף בסקרים, נראה שמדובר בשיעור היענות גדול יחסית למצופה.

לא זו אף זו: ההתנגדות של החברה החרדית לאינטרנט תוארה במבוא ובאה לידי ביטוי גם בממצאים. לפיכך הגלישה בפורומים היא פעילות כמעט חשאית. הסגירות כאן כפולה ומכופלת: נשים השייכות לקהילה סגורה (חרדית) וגולשות בפורום סגור. ההסכמה להשתתף במחקר בנושא זה היא כמעט בלתי אפשרית. זו גם הסיבה לכך שהבטחנו לנשים אנונימיות מוחלטת. על כן אין מדובר במדגם מייצג, אלא במדגם הטוב ביותר שיכולנו להשיג בנסיבות הקיימות.

באשר למאפייני הנבדקות, הנשים שהשתתפו בסקר משכילות: מחציתן בעלות תואר אקדמי (או אקוויולנטי לתואר אקדמי),¹⁴ וממוצע שנות הלימודים הפורמליות שלהן הוא 14.7. הן שייכות למגוון הפלגים המרכיבים את החברה החרדית: 53% מהן ליטאיות, 35% חסידות, 6% ספרדיות, והשאר שייכות לקבוצות קטנות אחרות. רובן ילידות הארץ (91%), והאחרות נולדו בארצות הברית, בקנדה ובצרפת. 80% מהן נשואות, והשאר רווקות.¹⁵ יש לציין כי בחברה החרדית שיעור הנישואים גבוה, וגיל הנישואים נמוך יחסית לחברה לא חרדית (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2006), ושיעור הרווקות יכול להיות מוסבר באמצעות ממוצע הגיל: 26.3 (טווח הגילים הוא 21-40).

סוגיות מתודולוגיות

כאמור, קיים קושי בשיתוף הפעולה של המגזר החרדי עם עורכי סקרים (גורוביץ וכהן-קסטרו, 2004; פוקס, 1998), ולכן התמקדנו בשני גורמים אשר עשויים לתמוך באיסוף הנתונים: (א) אנונימיות: כאמור, לנשים הובטחה אנונימיות מוחלטת. הבטחה זו אפשרה לנשים לשאת פעולה בלי לחשוש מהשלכות חברתיות העלולות לנבוע משיתוף הפעולה עם עורכי המחקר. בעמוד הראשון של השאלון נכתב שאין צורך לציין כל פרט מזהה. הדגשת אנונימיות הופיעה גם בתחילתו של חלק השאלון העוסק בשאלות דמוגרפיות; (ב) רגישות למאפיינים הייחודיים של החברה החרדית: החברה החרדית מקפידה לרוב על שפת דיבור נקייה וצנועה (Baumel, 2006). לכן הותאמה שפת השאלון לאוכלוסייה זו. השאלון נכתב ברמת לשון גבוהה, המתאימה למשלב השיח החרדי, ללא שימוש בְּעָגָה או בביטויים היכולים להתפרש כ"לא צנועים".

מספר הילדים הוא דוגמה לרגישות החברתית שהובעה בשאלון. לשאלה זו תפקיד חשוב בכל מחקר. מספר הילדים קשור לרמת החיים של המשפחה, והוא בדרך כלל חלק אינטגרלי ממעמדה הסוציו-דמוגרפי (Okun, 2004). במחקר העוסק בנשים, מספר הילדים הוא אינדיקטור חשוב במיוחד, היות שהוא קשור לרוב לרמת ההשכלה ולסוג התעסוקה של הנשים. בחברה החרדית, שבה מספר הילדים גדול במיוחד (גורוביץ וכהן-קסטרו, 2004; הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2006), לשאלה זו חשיבות גדולה עוד יותר. לפיכך נוסחה שאלה זו כך: "כמה ילדים יש לך (בלי עין הרע)?" התוספת "בלי עין הרע" אינה מקובלת כמובן בשאלונים מחקריים, אולם במגזרים החרדי והרתי מקובל לשאול "כמה [ילדים] יש לכם בלי עין הרע"? ולהשיב במספר עם התוספת "בלי עין הרע".

סוגיה מתודולוגית נוספת רלוונטית לכל מחקר שבו החוקרים אינם רואים פנים אל פנים את הנחקרים היא שאי-אפשר לדעת באמת מי ענה (או ענתה) על השאלון. השאלה קריטית יותר כאשר השאלון מופץ במרחב מקוון, שבו קשה יותר להצליב בין הזהות "און-ליין" ובין הזהות "אוף-ליין". עם זאת יש לציין כי כל מנהלות הפורומים ציינו שבפורומים חברות נשים חרדיות בלבד, אך רק בפורום "גולשות לרעת" אחד מתנאי הקבלה הוא שיחת טלפון עם מנהלת הפורום. אולם גם בכך אין די: אפילו נניח שלרוב רק נשים גולשות בפורומים, ייתכן שבני זוגן של הנשים השתמשו במחשב אחריהן, ונכנסו לפורום. לפיכך חשוב לציין שהזהות האנונימית של הגולשות בפורום יכולה לגרום להטיה בתוצאות המחקר.

הצגת הממצאים ודיון

להלן ינותחו ממצאי המחקר לאור ארבע ההשערות שפורטו לעיל. כדי להסביר את הממצאים יוצגו הקשרים בין ההיגדים העוסקים בתפיסת הסכנה בחברה החרדית וההבדלים בין נתונים סוציו-אקונומיים וסוציו-דמוגרפיים הקשורים לתפיסות אלו.

השערה 1: יימצא שרוב הנשים תופסות את מקומו של האינטרנט בחברה החרדית כאלמנט פוגע ומסוכן.

בחירת הביטוי "סכנה" נעשתה לאחר בחינה של טקסטים שהופיעו במרחב הציבורי של החברה החרדית. בשכונות החרדיות הופיעו בין השאר פשקווילים שבהם נכתב "יש להוציא את המכשיר המסוכן מהבית". בביטוי "סכנה" אפשר לראות את תפיסת החברה החרדית את הטכנולוגיה המודרנית כסכנה המאיימת על גבולות "תרבות המובלעת" החרדית (סיוון, 1991). המכנה המשותף בין האינטרנט, הטלפון הסלולרי והטלוויזיה הוא שמדובר בכלים טכנולוגיים מתקדמים היכולים להיות בעלי מטען תוכני חיובי או שלילי, אולם החברה החרדית חוששת שהתכנים המועברים באמצעים טכנולוגיים יסכנו את חומותיה. שיערנו שרוב הנשים יתפסו את האינטרנט בחברה החרדית כאלמנט מסוכן. ואכן, 74% מן הנשים הסכימו עם ההיגד "אני חושבת שהאינטרנט הוא סכנה לאורח החיים החרדי" (ממוצע רמת ההסכמה 3.5). זאת ועוד: 64% מן הנשים הסכימו עם ההיגד "נראה לי שהאינטרנט מסוכן כמו טלוויזיה כי הוא מאפשר לשמוע ולראות תכנים אסורים" (ממוצע 3.91), ו-62% מן הנשים הסכימו עם ההיגד "לדעתי, האינטרנט מסוכן כמו טלפון סלולרי כי הוא מאפשר יצירת קשר עם אנשים אחרים" (ממוצע 3.12).¹⁶

אולם אין מדובר בסכנה מוחלטת. החרדים, כמו קהילות פונדמנטליסטיות אחרות, בוחרים להתייחס למרבית הטכנולוגיות המודרניות באופן פרגמטי ומתוך שניות מודעת וגלויה. מצד אחד הם מאמצים את חידושי הטכנולוגיה ומשתמשים בהם, ומצד אחר הם מתנגדים לתהליכים המודרניים והמדעיים שסייעו ליצירתם (בלונדהיים וקפלן, 1993; קפלן, 2007).

אחת הדרכים להתמודדות עם הסכנה היא השימוש באינטרנט "כִּשְׂר". בשאלונים שעליהן ענו הנשים לא הייתה הפרדה בין אינטרנט "כשר" ובין אינטרנט בכלל, כיוון שמערכות הסינון של האינטרנט ה"כשר" הקיימות בישראל בשעת כתיבת שורות אלו (2008) נמצאות עדיין בשלבי הרצה. אולם אחד ההיגדים שנכתבו בשאלון התייחס לסוגיה זו: "לדעתי, אינטרנט כשר בטכנולוגיות חסימה ברקורת לא מהווה סכנה" (81% מן הנשים הסכימו עם היגד זה). נראה שרמת

הסכמה זו מבטאת את המורכבות בתפיסת הטכנולוגיה בעיני החרדים: אם אפשר להפוך את הכלי הטכנולוגי לכשר, מותר להשתמש בו. בדומה לכך, בריאיון מ-2009 טוען דוד זאב רוטנברג, מנהל אתר "בחדרי חרדים", כי "האינטרנט הוא אחד מפלאי העולם שברא הקב"ה בעולמו. אבל, הוא כמו רכב. יש תאונות ואנשים נהרגים. המונים נהרגים בתאונות. אז מה, לכן נאסור לנסוע על רכב? או שנשנן ונעשה הכול כדי להישמר ולהיזהר?"¹⁷

מעבר להצגת נתוני השכיחות המסרטטים בקווים כלליים את תפיסת הסכנה הכרוכה באינטרנט, יש לנסות ולהסביר תפיסה זו. ההסברים שלהלן יעוגנו בקשרים שנמצאו בין רמות ההסכמה עם ההיגדים השונים העוסקים בתפיסת הסכנה הנובעת מן האינטרנט בחברה החרדית, וכן יוצגו הבדלים שנמצאו בין קבוצות (באמצעות מבחן t) ברמות ההסכמה עם ההיגדים השונים. הבדלים אלו מבוססים על נתונים סוציו-דמוגרפיים. ההסברים להלן יעוגנו בקשרים בין רמות ההסכמה עם ההיגדים העוסקים בתפיסת הסכנה בחברה החרדית (להלן ככותרות משנה במירכאות כפולות) ובין ההבדלים בין נתונים סוציו-אקונומיים וסוציו-דמוגרפיים הקשורים לתפיסות אלו.

"בבית חרדי אין מקום לאינטרנט"

נמצא קשר חיובי מובהק בין רמת ההסכמה עם ההיגד "אני חושבת שבבית חרדי אין מקום לאינטרנט" ובין רמת ההסכמה עם ארבעת ההיגדים הבאים:

- נראה לי שהאינטרנט יכול להחליש אנשים מבחינה דתית ($r=.41, P<.01$).
- אני מרגישה שהאינטרנט מחליש אותי מבחינה דתית ($r=.51, P<.01$).
- אני חושבת שהאינטרנט הוא סכנה לאורח החיים החרדי ($r=.71, P<.01$).
- נראה לי שהאינטרנט מסוכן כמו טלוויזיה כי הוא מאפשר לשמוע ולראות תכנים אסורים ($r=.5, P<.0$).

להלן הסברים אפשריים לממצאים אלו: בשיח החרדי יש ביטוי מכונן, "נכנס הביתה", והיפוכו – "לא נכנס הביתה". בביטוי זה משתמשות הנשים החרדיות כדי לתאר אילו עיתונים הן קוראות (נריה בן-שחר, 2008). מכיוון שהחברה החרדית היא "תרבות מובלעת" (סיון, 1991), תת-תרבות מוגדרת, בעלת מאפיינים ייחודיים החרדה לגבולותיה, הבית החרדי מגן על גבולותיו מפני חדירה של תכנים זרים וטכנולוגיות מודרניות. מן הקשר בין ההיגדים עולה שהחשש מפני חדירת טכנולוגיות או תכנים הוביל להצבת גדרות מסכיב לבית החרדי. הקשר

בין רמת ההסכמה עם "ההגנה על הבית" ובין ההסכמה עם ההיגדים המתארים חולשה דתית מסרטט תמונה זו. זאת ועוד: הקשר החזק מאוד בין "ההגנה על הבית" ובין ההסכמה עם התפיסה שהאינטרנט הוא סכנה לאורח החיים החרדי ככלל והידמותו לטלוויזיה בפרט, מראה שאכן תפיסת הנשים את האינטרנט כמסוכן קשורה לתפיסתן שלכלי מסוכן כזה אין מקום בבית חרדי.

הסבר נוסף לרמת ההסכמה הגבוהה עם ההיגדים המבטאים סכנה נעוץ בדתיות המקפידה והמחמירה של החברה החרדית. כחלק מן השמירה על המסורת, החרדים חרדים לקיום המצוות. מדובר בהקפדה יסודית על כל פרט ופרט ממצוות התורה (פרידמן, 1991; Heilman & Friedman, 1991). במשך הדורות נהוגה הייתה גישה יחסית שבה ננקטו שתי שיטות פסיקה עיקריות: "לקולא", היא פסיקה מקלה, ו"לחומרא", היא פסיקה מחמירה (Soloveitchik, 1994). בחברה החרדית ניכרת לאורך השנים מגמת החמרה. את ההקפדה הרבה על ההלכה והחומרות אפשר להסביר בסיבות היסטוריות וערכיות, שלא כאן המקום לפרטן. אך יש לציין כי מנקודת מבט סוציולוגית, השמירה על החומרות מהווה מאפיין זהות. השימוש בכלים אלו הוא הן הצהרת אמונים על שייכות לקבוצה (Soloveitchik, 1994) הן אמירה לגבי המעמד בתוך הקבוצה (אחיטוב, 2006; Heilman & Friedman, 1991). מבחינה סוציולוגית, ההצהרות "אין לי אינטרנט" או "אני משתמש/ת באינטרנט רק מחוץ לבית ולצורכי עבודה בלבד" דומות להצהרה "אני אוכלת רק בד"ץ בהכשר הטוב ביותר". כלומר היא מבטאת רמת החמרה גבוהה, ומכאן שייכות לשכבה החברתית הגבוהה ביותר. התנהגות הצהרתית זו מאפשרת סימון חברתי חשוב.

"האינטרנט מסוכן": הוא דומה לטלוויזיה ולטלפון סלולרי

נמצא קשר מובהק בין רמת ההסכמה עם ההיגד "נראה לי שהאינטרנט מסוכן כמו טלוויזיה כי הוא מאפשר לשמוע ולראות תכנים אסורים" ובין רמת ההסכמה עם ההיגדים "לדעתי, האינטרנט מסוכן כמו טלפון סלולרי כי הוא מאפשר יצירת קשר עם אנשים אחרים" ($r=0.54, P<0$) ו"נראה לי שאני מסוגלת לשלוט בתכנים אליהם אני נחשפת באינטרנט" ($r=-0.31, P<0$).

כדי להסביר את הקשר החיובי החזק בין תפיסת האינטרנט כ"מסוכן כמו טלוויזיה" ובין תפיסת האינטרנט כ"מסוכן כמו סלולרי", יש לזכור כי החברה החרדית חוששת מאוד משני המכשירים הללו. התפיסה כי הטלוויזיה היא "מכשיר הטומאה" וכלי מסוכן מושרשת היטב בחברה החרדית (גריה בן-שחר, 2008). הטלפון הסלולרי מסוכן כיוון שהוא מאפשר יצירת קשר עם אנשים, ללא פיקוח.

האינטרנט מסוכן ככל כפליים, כיוון שהוא משלב בין שתי הסכנות: הן חדירת תכנים שליליים הן יצירת קשרים.

זאת ועוד זאת: ככל שהנשים תופסות את הטלוויזיה כמסוכנת, כך הן תופסות את עצמן כמסוגלות פחות לשלוט בתכנים. הקשר השלילי הזה מראה כי הנשים מודעות היטב לסכנה – ולפיתוי. חלק מן הסכנה הוא אבדן השליטה, כלומר המצב שאישה קוראת, רואה ושומעת תכנים שהיא איננה מסוגלת לסנן, והשפעתם עלולה לדעתה להיות מסוכנת. ממצא דומה מצביע על הקשר השלילי המובהק בין ההסכמה עם ההיגד "לדעת, האינטרנט מסוכן כמו טלפון סלולרי כי הוא מאפשר יצירת קשר עם אנשים אחרים" ובין ההיגד "נראה לי שאני מסוגלת לשלוט בתכנים אליהם אני נחשפת באינטרנט" ($r = -.36, P < .0$). אפשר לראות כאן את הפחד מפני כל מה שעלול להבקיע את חומות ההגנה החרדיות – אנשים אחרים, תכנים שליליים – ומפני כל מי שעלול להוביל לאבדן שליטה.

"האינטרנט מסוכן": החשש מחשיפה לתכנים לא ראויים

91% מן הנשים הסכימו עם ההיגד "נראה לי שאני מסוגלת לשלוט בתכנים אליהם אני נחשפת באינטרנט" (ממוצע רמת ההסכמה 3.83). ועם זאת 71% מן הנשים הודו ש"קורה שאני נחשפת באינטרנט לתכנים לא ראויים (ללא כוונה)" (ממוצע 3.66).

החיון החרדי מלמד ומדגיש את השליטה ביצר הרע. הנשים החרדיות, שחלק מתודעתן הוא שקיימים דברים אסורים (שמירה על כשרות ושבת, למשל), רגילות לשלוט ברצונן. לפיכך הן משתדלות לא לגלוש אל ובתוך אתרים שיש בהם תכנים לא ראויים. עם זאת הן מודות שלעתים הן נחשפות לתכנים כאלו. את רמת ההסכמה עם ההיגד אפשר להסביר כך: לא הוגדרו בשאלון מהם "תכנים לא ראויים". נראה כי בעבור אישה חרדית אין מדובר בתכנים פורנוגרפיים דווקא, אלא אפילו בתמונות המתפרסמות בעמוד הבית של אתר פופולארי כמו ynet. זאת ועוד זאת: ייתכן שהביטוי "ללא כוונה" המופיע בסוגריים סייע להן להודות בכך.

"האינטרנט מסוכן, אבל אני זה לא כולם"

כאשר נשאלו הנשים אם יש להן אינטרנט בבית, ענו 75% מהן בחיוב. עם זאת רק 25% מן הנשים שיש להן אינטרנט בבית מסכימות עם ההיגד "לדעת, לרוב החרדים יש בבית אינטרנט". זאת ועוד: 88% מן הנשים הסכימו עם ההיגד "נראה לי שהאינטרנט יכול להחליש אנשים מבחינה דתית" (ממוצע רמת ההסכמה 4.15), ורק 48% מן הנשים הסכימו עם ההיגד "אני מרגישה שהאינטרנט מחליש אותי מבחינה דתית" (ממוצע רמת ההסכמה 2.6).

ממצאים אלה מעידים על קיום אפקט "האדם השלישי" (Davison, 1983) בקרב הנבדקות, כלומר האפקט שלפיו פרטים תופסים מסרים תקשורתיים כמשפיעים הרבה יותר על אחרים מאשר עליהם עצמם. מחקרי "האדם השלישי" בדקו בין השאר תפיסות של השפעת מסרים בתקשורת ההמונים על אודות פורנוגרפיה ואלימות והראו כי פרטים תופסים את עצמם כחסינים יותר מפני השפעותיה "השלישיות" של המדיה לעומת הציבור הכללי (למטה-אנליזה של מחקרי האדם השלישי ראו Paul, Salwen, & Dupagne, 2000). מחקרים חדשים יותר מראים שהאפקט מתקיים גם לגבי תפיסת ההשפעה של תכנים שליליים במדיה אחרים, למשל תפיסת השפעתם של תכנים פורנוגרפיים באינטרנט (Lee & Tamborini, 2005; Lo & Wei, 2002).

נראה שהממצאים במחקר זה עולים בקנה אחד עם ממצאי המחקרים הללו: השפעת האינטרנט נתפסת כמסוכנת באופן כללי, אולם יותר על אחרים מאשר על הנבדקות. אפשר לשער כי תפיסה זו, "אני זה לא כולם", מאפשרת לנשים לתפוס את הבתים החרדיים האחרים ככאלו שאין בהם אינטרנט, בשעה שבביתן שלהן יש אינטרנט. אולם השערה זו מחייבת בדיקה מעמיקה יותר מזו.

תפיסת האינטרנט כמסוכן ומשתנים סוציו-דמוגרפיים
במסגרת ניתוח הממצאים בהתייחס להשערה 1 יידונו בחלק זה חמשת הפרמטרים הסוציו-דמוגרפיים – הימצאותו של אינטרנט בבית, חוג ההשתייכות, עיסוק בן הזוג, רמת ההכנסה וארץ המוצא של האב – והקשר ביניהם ובין תפיסת האינטרנט כמסוכן.

הימצאותו של אינטרנט בבית

בדקנו, באמצעות מבחן t למדגמים בלתי תלויים, את קיומם של הברדלים ברמת ההסכמה עם ההיגדים המבטאים את תפיסת האינטרנט כמסוכן, בין נשים שיש להן אינטרנט בבית ובין נשים שאין להן אינטרנט בבית. להלן הממצאים:

(1) נמצא הבדל מובהק במוצע רמת ההסכמה עם ההיגד "אני חושבת שהאינטרנט הוא סכנה לאורח החיים החרדי" ($t(50)=2.29, p<.05$). ממוצע רמת ההסכמה בקרב הנשים שיש להן אינטרנט בבית (ממוצע 3.3, ס"ת 1.22) נמוך מאשר בקרב הנשים שאין להן אינטרנט בבית (ממוצע 4.17, ס"ת 0.83).

(2) נמצא הבדל מובהק במוצע רמת ההסכמה עם ההיגד "נראה לי שהאינטרנט יכול להחליש אנשים מבחינה דתית" ($t(49)=2.7, p<.05$).

ממוצע רמת ההסכמה בקרב הנשים שיש להן אינטרנט בבית (ממוצע 3.97, ס"ת 1.08) נמצא נמוך מאשר בקרב הנשים שאין להן אינטרנט בבית (ממוצע 4.67, ס"ת 0.65).

(3) נמצא הבדל מובהק בממוצע רמת ההסכמה עם ההיגד "נראה לי שהאינטרנט מסוכן כמו טלוויזיה כי הוא מאפשר לשמוע ולראות תכנים אסורים" ($t(50)=3.26, p<.01$). ממוצע רמת ההסכמה בקרב הנשים שיש להן אינטרנט בבית (ממוצע 3.68, ס"ת 1.28) נמצא נמוך מאשר בקרב הנשים שאין להן אינטרנט בבית (ממוצע 4.67, ס"ת 0.77).

(4) נמצא הבדל מובהק בממוצע רמת ההסכמה עם ההיגד "לדעתי, האינטרנט מסוכן כמו טלפון סלולרי כי הוא מאפשר יצירת קשר עם אנשים אחרים" ($t(49)=2.36, p<.05$). ממוצע רמת ההסכמה בקרב הנשים שיש להן אינטרנט בבית (ממוצע 2.85, ס"ת 1.42) נמצא נמוך מאשר בקרב הנשים שאין להן אינטרנט בבית (ממוצע 3.92, ס"ת 1.16).

ממצאים אלו מראים כי הנשים שאין להן אינטרנט בבית תופסות אותו כמסוכן יותר מן הנשים שיש להן אינטרנט בבית. הבדל זה הגיוני משתי סיבות עיקריות: האחת, מדובר בנשים עקיבות החושבות שהמכשיר מסוכן, ולכן אינן מכניסות אותו הביתה; השנייה, כיוון שהן לא מכניסות אותו הביתה, ייתכן כי הן מחזקות את עצמן בהחלטתן, משוכנעות ומשכנעות כי מדובר במכשיר מסוכן במיוחד.

חוג ההשתייכות

בדקנו את קיומם של הבדלים ברמת ההסכמה עם ההיגדים המבטאים את תפיסת האינטרנט כמסוכן בין הנשים החסידות ובין הנשים הליטאיות. להלן הממצאים:

(1) נמצא הבדל מובהק בממוצע רמת ההסכמה עם ההיגד "אני חושבת שהאינטרנט הוא סכנה לאורח החיים החרדי" ($t(42)=2.75, p<.05$). ממוצע רמת ההסכמה בקרב הנשים החסידות (ממוצע 4.11, ס"ת 0.96) נמצא גבוה מאשר בקרב הנשים הליטאיות (ממוצע 3.19, ס"ת 1.16).

(2) נמצא הבדל מובהק בממוצע רמת ההסכמה עם ההיגד "נראה לי שהאינטרנט מסוכן כמו טלוויזיה כי הוא מאפשר לשמוע ולראות תכנים אסורים" ($t(43)=4.27, p<.01$). ממוצע רמת ההסכמה בקרב הנשים החסידות (ממוצע 4.72, ס"ת 0.57) נמצא גבוה מאשר בקרב הנשים הליטאיות (ממוצע 3.52, ס"ת 1.28).

3) נמצא הבדל מובהק בממוצע רמת ההסכמה עם ההיגד "נראה לי שהאינטרנט יכול להחליש אנשים מבחינה דתית" ($t(42)=2.05, p<.05$). ממוצע רמת ההסכמה בקרב הנשים החסידות (ממוצע 4.56, ס"ת 0.78) נמצא גבוה מאשר בקרב הנשים הליטאיות (ממוצע 3.96, ס"ת 1.03).

נראה כי רמת ההסכמה של הנשים החסידות עם ההיגדים המצביעים על הסכנה הכרוכה באינטרנט גבוהה מרמת ההסכמה של הנשים הליטאיות. אפשר להסביר זאת בכך שהחברה החרדית החסידית נחשבת סגורה ומקפידה יותר מן החברה החרדית הליטאית. ככזו, דפוסי האכיפה והפיקוח שלה נוקשים ומרתיעים (לוי, 1989; נריה בן-שחר, 2008, והרחבה נוספת לעיל).

עיסוק בן הזוג¹⁸

במבחן t למדגמים בלתי תלויים מצביעים הממצאים על הבדל מובהק בין הממוצעים ($t(32)=2.04, p<.05$). ממוצע רמת ההסכמה עם ההיגד "אני חושבת שהאינטרנט הוא סכנה לאורח החיים החרדי" בקרב הנשים שבן זוגן אברך (ממוצע 3.95, ס"ת 1.12) נמצא גבוה מממוצע רמת ההסכמה בקרב הנשים שבן זוגן עובד (ממוצע 3.13, ס"ת 1.18).

נראה שהנשים שבני זוגן עובדים תופסות את האינטרנט כ"מסוכן, אבל פחות נורא". אולי אפשר להצביע בזהירות על מגמה של פתיחות יחסית בקרב משפחות החרדים שבהן הגבר עובד. לעומתן, הנשים שבני זוגן לומדים מושפעות מבני הזוג ותופסות את האינטרנט כמו שתופסים אותו בבית המדרש – כמסוכן.

הנה כמה הסברים לתפיסה זו: הנשים החרדיות שבני זוגן אברכים חיות במסגרת סגורה ונוקשה בעלת זיקה למקום הלימודים, ה"כולל". הגברים מכניסים אל המרחב הפרטי את הנורמות ואת ההרגלים שרכשו במרחב הציבורי החרדי. זאת ועוד: מצבן הכלכלי של משפחות האברכים קשה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2007), ונשותיהן נאלצות לא רק לעבוד ולפרנס אלא גם להסתפק במועט. לפיכך יכול להיות שאין להן אינטרנט בבית גם מסיבה כלכלית. עם זאת יש לציין כי נשות האברכים מרגישות גאווה רבה מעצם היותן שייכות ל"יחידה מובחרת" המוסרת את נפשה למען לימוד התורה (נריה בן-שחר, 2008). היבט מסוים של שייכות ל"סיירת" זו יכול להיות רמה גבוהה של החמרה (ראו לעיל) שחלק ממנה הוא תפיסת האינטרנט כמסוכן. בנוסף לכך קיימים מוסדות חינוך, ובמיוחד ישיבות, המתנים את קבלת התלמידים בהתחייבות שאין אינטרנט בבית.

רמת ההכנסה

ברקנו אם יימצא קשר שלילי בין רמת ההכנסה ובין תפיסת האינטרנט כמסוכן לחברה החרדית. ואכן, מתאם פירסון מצביע על קשר שלילי מובהק בין רמת ההכנסה ובין רמת ההסכמה עם ההיגדים "אני חושבת שבבית חרדי אין מקום לאינטרנט" ($r=-.32, P<.05$) ו"אני חושבת שהאינטרנט הוא סכנה לאורח החיים החרדי" ($1r=-.44, P<.0$).

אפשר להצביע כאן בזהירות על תמונה המראה כי עלייה ברמת ההכנסה מובילה לפתיחות יחסית לחברה הנתונה. הנשים המבוססות כלכלית יכולות "להכיל" את האינטרנט ולחשוש ממנו פחות מאחרות. ייתכן שהסיבה לכך היא שהן מבינות את חשיבות האינטרנט בעולם העסקים. הרמה הכלכלית הגבוהה (יחסית לקהילתן) מצביעה אולי גם על כך שבני זוגן עובדים, ולא רק לומדים ב"כולל", ולפיכך פתוחים יותר מאחרים לעולם.

ארץ המוצא של האב

ברקנו אם יימצא הבדל מובהק ברמת ההסכמה עם ההיגד "אינטרנט מסוכן כמו טלוויזיה" בין הנשים שאביהן ילידי הארץ ובין הנשים שאביהן ילידי חו"ל. ואכן, במבחן t למדגמים בלתי תלויים מצביעים הממצאים על הבדל מובהק בין ממוצעי רמת ההסכמה ($t(39)=2.54, p<.05$). ממוצע רמת ההסכמה עם ההיגד "אינטרנט מסוכן כמו טלוויזיה" בקרב הנשים שאביהן ילידי הארץ (ממוצע 4.32, ס"ת 1.09) נמצא גבוה מממוצע רמת ההסכמה בקרב הנשים שאביהן ילידי חו"ל (ממוצע 3.31, ס"ת 1.37).

שיעור החשיפה לטלוויזיה בקרב נשים חרדיות בישראל נמוך מאוד (נריה בן-שחר, 2008). נראה כי החינוך וההטפה נגד הטלוויזיה נתנו בחברה זו את אותותיהם, ורמת ההתנגדות לטלוויזיה גבוהה. לעומתם, לחלק מן החרדים החיים בחו"ל יש טלוויזיה, והם חוששים ממנה פחות מן החרדים שבארץ. נראה כי ההבדל מצביע על חינוך פתוח, יחסית לקהילתן, שקיבלו הנשים שאביהן ילידי חו"ל, והן חוששות פחות משתי הטכנולוגיות: האינטרנט והטלוויזיה.

למרות, ואולי בגלל, תפיסת הסכנה שתוארה לעיל, מעניין במיוחד להבין כיצד תופסות הנשים החרדיות הגולשות כפורומים באינטרנט את מקום האינטרנט בחייהן. האם הן מרגישות שינוי בדפוסי העבודה והמנוחה שלהן? האם הן נהנות מקשרים מקוונים עם נשים ואנשים אחרים?

השערה 2: יימצא שרוב הנשים תופסות את מקומו של האינטרנט בחייהן האישיים כאלמנט בעל משמעות חיובית.

שיעורן שרוב הנשים יתפסו את מקומו של האינטרנט בחייהן האישיים כאלמנט בעל משמעות חיובית. ואכן, 96% מן הנשים הסכימו עם ההיגד "אני חשה שהאינטרנט מאפשר לי להשיג דברים שלא יכולתי להשיג קודם" (ממוצע רמת ההסכמה 4.49), ו-56% מן הנשים הסכימו עם ההיגד "אני מרגישה שהאינטרנט מאפשר לי מנוחה ורגיעה" (ממוצע 3.56).

כאשר מתבוננים בממצאים אלו, לצד הממצאים שהוצגו לעיל, המצביעים על הסכנה הטכנולוגית המאיימת על המגזר החרדי, עולה תמונה של דיסוננס (נתק) בין תפיסת הנשים החרדיות את עצמן ובין תפיסתן את החברה שבה הן חיות. הרי לכאורה אם האינטרנט פוגע בחברה החרדית, והן חרדיות, הוא אמור לפגוע גם בהן. נראה כי הפער ברמת ההסכמה בין שני ההיגדים יכול להסביר מעט את הדיסוננס: מצד אחד מדובר בנשים המבינות היטב את תרומתו של האינטרנט ליכולתן לעבוד ולהשיג דברים, והן מבינות שהאינטרנט עוזר לחייהן, ומצד אחר רק כמחציתן מאפשרות לעצמן מנוחה ורגיעה בעזרתו. ייתכן שכדי להרגיש מנוחה ורגיעה עליהן להיות בטוחות ברמת הלגיטימיות של המכשיר. כיוון שהן יודעות שמדובר ב"כלי מסוכן", הן מתקשות לחוות מנוחה זו.

זאת ועוד: מבחינות מסוימות, החברה החרדית מציגה אידאל שאפשר לאפיין כ"סולידריות מכנית" (דורקהיים, [1893] 1993; Durkheim, 1969). זוהי סולידריות שאינה מפנה מקום מרכזי לפרט ולאישיות העצמאית, אלא מכפיפה אותו לאינטרסים ולצרכים של הקבוצה. במקרים קיצוניים אפשר אף לדבר על "תודעה קולקטיבית" המאיינת את התודעה הפרטית. הפרט רואה את עצמו כאיבר של החברה ולא כיצור עצמאי (Soloveitchik, 1994). לפיכך נראה כי הנשים החרדיות מרגישות מצד אחד צורך להראות שהן חרדיות, ולכן הן מסכימות עם ההיגדים ה"חרדיים" המצביעים על סכנת האינטרנט, ומצד אחר הן מעוניינות להגדיר את עצמן כפרט אינדיבידואלי ("אני זה לא כולם", כפי שנאמר לעיל), ולכן הן מסכימות עם ההיגדים המצביעים על יתרונות האינטרנט. ייתכן גם שהן, כשלעצמן, מעוניינות בשינוי ובתמורה, אך חרדות ל"אותנטיות" של כלל החברה החרדית.

השערה 3: (א) יימצא שרוב הנשים החרדיות יוצרות קשרים מקוונים עם נשים חרדיות, ומקצתן עם נשים אחרות; (ב) יימצא שרוב הנשים החרדיות אינן יוצרות קשרים מקוונים עם גברים – חרדיים ואחרים.

שיעורן שרוב הנשים החרדיות יוצרות קשרים מקוונים עם נשים חרדיות, ומקצתן עם נשים אחרות, ולעומת זאת, שרוב הנשים החרדיות אינן יוצרות קשרים מקוונים

עם גברים – חרדיים ואחרים. להלן הממצאים המראים את רמת ההסכמה עם ההיגדים הרלוונטיים להשערות אלה:

92% – במסגרת האינטרנט אני בקשר עם נשים שונות (ממוצע רמת ההסכמה 4.15).

89% – האינטרנט משמש לי אמצעי להכרת חברות חדשות (ממוצע רמת ההסכמה 4).

70% – במסגרת האינטרנט אני בקשר רק עם נשים חרדיות (ממוצע רמת ההסכמה 3.57).

49% – במסגרת האינטרנט אני בקשר עם אנשים שונים (ממוצע רמת ההסכמה 2.6).

נראה כי הנשים מאפשרות לעצמן להיות בקשרים מקוונים עם נשים אחרות, אך רובן מקפידות על קשר רק עם נשים חרדיות. הביטוי "נשים שונות" נבחר כדי לאפשר לנשים להתייחס גם לנשים לא חרדיות, בלי לכתוב במפורש את הביטוי "נשים חילוניות או דתיות".

למחצית מן הנשים מאפשר האינטרנט קשר עם אנשים שונים. הביטוי נבחר כדי להכליל, בזהירות המתבקשת, אפשרות של קשר עם גברים – חרדיים וחילוניים. כאן השערותנו כמעט הופרכה, כאשר שיעור הנשים הנמצאות בקשר עם אנשים שונים נראה גבוה. ייתכן שהסיבה לכך היא שבמסגרת העבודה הנשים נמצאות בקשרים שונים עם גברים, אך ייתכן גם שמדובר בקשרים אחרים.¹⁹ בדקנו אם קיים קשר בין תפיסת האינטרנט ככלי עבודה לגיטימי ובין דפוסי יצירת הקשרים המקוונים. ואכן, מתאם פירסון מצביע על קשר חיובי מובהק בין רמת ההסכמה עם ההיגד "ממה שהבנתי, הרבנים בחוג שלי מרשים להשתמש באינטרנט לצורכי עבודה בלבד" ובין רמת ההסכמה עם ההיגדים "במסגרת האינטרנט אני בקשר עם נשים שונות" ($r=0.33, P<0$) ו"אני לא רוצה שחברותיי ידעו שאני משתמשת באינטרנט" ($r=-0.37, P<0$).

הימצאותו של האינטרנט במקום העבודה מאפשרת לנשים החרדיות להיות בקשר עם נשים שונות. הביטוי נכתב כך כדי להפריד בינו ובין "נשים חרדיות" בלי לכתוב במפורש "נשים חילוניות". ואכן, נמצא קשר בין שני ההיגדים הללו. אך, לעומת התוצאה הלגיטימית הזו, עדיין מעדיפה האישה שחברותיה לא ידעו שהיא משתמשת באינטרנט, למרות שהרבנים מאפשרים להשתמש בו לצורכי עבודה. ייתכן שהיא חוששת שהן תדענה שהיא משתמשת באינטרנט גם לצרכים אחרים. נוצר כאן דירוג מעניין של שיתוף ב"סוד": נשים

"אחרות" שאֵתן היא עובדת יכולות לדעת שהיא משתמשת באינטרנט, אך את חברותיה, האמורות להיות קרובות אליה, היא תעדיף לא לשתף בכך.

השערה 4: ימצא שרוב הנשים משתפות את ה"אחרים המשמעותיים", בני זוגן וחברותיהן, בדפוסי הגלישה שלהן.

שיערנו שרוב הנשים משתפות את ה"אחרים המשמעותיים" – בני זוגן²⁰ וחברותיהן – בדפוסי הגלישה שלהן. להלן הממצאים (האחוזים מבטאים את שיעורי ההסכמה):

98% – בעלי יודע שאני גולשת באינטרנט (ממוצע רמת ההסכמה 4.71).

85% – בעלי יודע על חלק מהאתרים שבהם אני גולשת (ממוצע רמת ההסכמה 3.83).

10% – בעלי לא יודע מהם האתרים בהם אני גולשת באינטרנט (ממוצע רמת ההסכמה 1.73).

87% – החברות שלי יודעות שאני משתמשת באינטרנט (ממוצע רמת ההסכמה 3.79).

43% – אני לא רוצה שחברותיי ידעו שאני משתמשת באינטרנט (ממוצע רמת ההסכמה 2.6).

ממצאים אלו מלמדים כי השערתנו אוששה בחלקה. רוב בני הזוג יודעים שנשותיהם גולשות באינטרנט, אולם נראה כי הם פחות מעורבים בדפוסי הגלישה, ומקצתם כלל אינם יודעים באילו אתרים גולשות הנשים. רוב החברות יודעות על השימוש באינטרנט, ועם זאת מצביעים הממצאים על כך שכמעט מחצית מהנשים לא היו רוצות שחברותיהן ידעו על כך. ממצאים אלו דומים לממצאי מחקרה של נריה בן-שחר (2008), שבו נמצא שהנשים חוששות לשתף את חברותיהן, יותר מאשר את בני זוגן, בצריכת אמצעי תקשורת הנחשבים בעיניהן כלא לגיטימיים.

ה"אחר המשמעותי": בן הזוג

רמת השיתוף של בן הזוג ועיסוקו (אברך או עובד): בדקנו את קיומם של הבדלים ברמת ההסכמה עם ההיגדים המבטאים את רמת השיתוף של בן הזוג בדפוסי הגלישה בין הנשים שבן זוגן עובד ובין הנשים שבן זוגן אברך. הממצאים מוצגים להלן:

(1) נמצא הבדל מובהק בממוצע רמת ההסכמה עם ההיגד "בעלי יודע שאני גולשת באינטרנט" ($t(32)=2.14, p<.05$). ממוצע רמת ההסכמה בקרב הנשים שכן זוגן אברך (ממוצע 4.53, ס"ת 0.96) נמצא נמוך מאשר בקרב הנשים שכן זוגן עובד (ממוצע 5, ס"ת 0).

(2) נמצא הבדל מובהק בממוצע רמת ההסכמה עם ההיגד "בעלי יודע על חלק מהאתרים שבהם אני גולשת" ($t(31)=2.26, p<.05$). ממוצע רמת ההסכמה בקרב הנשים שכן זוגן אברך (ממוצע 3.28, ס"ת 1.6) נמצא נמוך מאשר בקרב הנשים שכן זוגן עובד (ממוצע 4.4, ס"ת 1.24).

כאמור, המסגרת הביתית והקהילתית של הנשים הנשואות לאברכים סגורה, מחמירה ומקפידה יותר מזו של הנשים הנשואות לגברים עובדים. לפיכך שיעור ההסכמה עם ההיגד המבטא את סכנת האינטרנט גבוה יותר בקרב הנשואות לאברכים מזה של האחרות.

רמת השיתוף של בן הזוג והימצאותו של אינטרנט בבית: במבחן t למדגמים בלתי תלויים מצביעים הממצאים על הבדל מובהק בין הנשים שיש בביתן אינטרנט ובין הנשים שאין בביתן אינטרנט בממוצע רמת ההסכמה עם ההיגד "בעלי לא יודע מהם האתרים בהם אני גולשת באינטרנט" ($t(39)=2.47, p<.05$). ממוצע רמת ההסכמה עם ההיגד בקרב הנשים שיש בביתן אינטרנט (ממוצע 1.43, ס"ת 0.72) נמצא נמוך מממוצע רמת ההסכמה בקרב הנשים שאין בביתן אינטרנט (ממוצע 2.45, ס"ת 1.29).

הממצא המצביע על ההבדלים בידיעה של בן הזוג מעניין: נראה כי דווקא הנשים שיש בביתן אינטרנט מסכימות פחות עם ההיגד, ובכך מציירות את התמונה הבאה: כאשר יש אינטרנט בבית, בן הזוג יודע היכן אשתו גולשת. כאשר אין אינטרנט בבית, גלישת האישה חופשית יותר. ייתכן שהנשים המתנגדות להימצאותו של אינטרנט בבית חוששות מהשפעתו על הילדים, ויחד עם זאת הן נהנות במקום העבודה מגלישה חופשית יותר יחסית לבית.

"האחר המשמעותי": החברות

רמת השיתוף של החברות וחוג ההשתייכות: במבחן t למדגמים בלתי תלויים מצביעים הממצאים על הבדל מובהק בין החסידות ובין הליטאות בממוצע רמת ההסכמה עם ההיגד "החברות שלי יודעות שאני משתמשת באינטרנט" ($t(43)=2.29, p<.05$). ממוצע רמת ההסכמה בקרב הנשים החסידות (ממוצע 3.33, ס"ת 1.32) נמצא נמוך מממוצע רמת ההסכמה בקרב הנשים הליטאיות (ממוצע 4.15, ס"ת 0.86).

כיוון שאפשר להניח שככל שהחברה סגורה, כך דפוסי הפיקוח נוקשים, הנשים החסידות חוששות מחברותיהן, ולכן הן מעדיפות לא לאפשר להן לדעת שהן משתמשות באינטרנט, וזאת בשונה מן הנשים הליטאיות, המרגישות חופשיות יותר מהן.

רמת השיתוף של החברות ורמת ההשכלה: מתאם פירסון מצביע על קשר חיובי מובהק בין מספר שנות הלימודים הפורמליות ובין רמת ההסכמה עם ההיגד "החברות שלי יודעות שאני משתמשת באינטרנט" ($r=.35, P<.05$). ממצא זה מלמד כי הנשים המשכילות יותר חוששות פחות ממערכת הפיקוח החברתית. הן יכולות להרשות לעצמן שחברותיהן ידעו את "הסוד". ייתכן שרמת ההשכלה של חברותיהן של הנשים המשכילות גבוהה גם כן, ולכן גם החברות גולשות באינטרנט, ועובדה זו מייתרת את הצורך לשמור על הסוד.

בהנחה שדפוסי השימוש במדיה מאפשרים ללמוד על המערכת המשפחתית-חברתית ועל יחסי הכוח שבה (Morley, 1998), המסקנה המרכזית הנובעת מן העיון בממצאים שהוצגו בחלק זה היא שהנשים יצרו מנגנון מורכב של שיתוף האחרים המשמעותיים שלהן: הנשים דואגות למדר את "האחרים המשמעותיים" באמצעות שיתוף חלקי: מצד אחד הן מספרות להם על עצם השימוש באינטרנט, ומצד אחר הן בוחרות להסתיר, גם אם חלקית, את מגוון האתרים שבהם הן גולשות.

חברות שבהן דפוסי הפיקוח נוקשים מפעילות סוכני אכיפה (Hechter, 1987). בחברה החרדית נראה כי המפקחים הישירים הם בני הזוג והחברות, ולכן הנשים מעדיפות, בחלק מן המקרים, לא לדווח על הרגלי צריכת התקשורת שלהן גם לקרובים או לקרובות אליהן (נריה בן-שחר, 2008). נראה שחשש זה מורכב מכמה היבטים. ההיבט האחד הוא שכלי התקשורת עצמם נחשבים במגזר החרדי כגורמים לביטול זמן, והנשים החרדיות, הטרודות הן בטיפול בבית ובילדים הרבים הן בעבודה, אינן רוצות להצטייר כמבטלות זמן. ההיבט השני הוא שהתכנים באמצעי התקשורת בכלל ובאינטרנט בפרט מהווים כאמור מכשול נוסף. ממצאי המחקר מלמדים שהנשים משתדלות מאוד לא להיחשף לתכנים שהן תופסות אותם כלא ראויים, ולמרות זאת מקצתן מעוניינות לשמור לעצמן את היסטוריית הגלישה שלהן.

סיכום

מאמר זה מתמקד בנקודת המפגש שבין חברה מסורתית ובין טכנולוגיה מודרנית ומגדר, באמצעות העיסוק בנשים חרדיות הגולשות בפורומים באינטרנט. רבים מן החרדים מתנגדים לחידושים טכנולוגיים בכלל וחוששים מאלו הנושאים עמם

חידושים רעיוניים בפרט. אשר על כן הם ניסו ועודם מנסים להתנגד להימצאותה של תקשורת מודרנית בקהילתם. האינטרנט, מבחינתם, הוא הרע בהתגלמותו: טכנולוגיה תקשורתית מודרנית המאפשרת להכניס אל הבית דברי כפירה ותכנים מסוכנים, לתפיסתם. בפועל, ההערכות לגבי מספר החרדים הגולשים באינטרנט שונות ואינן מדויקות, אך התבוננות בפורומים המיועדים לחרדים מראה אתרים חיים ושוקקי פעילות.

אפשר לראות הבדל בהצלחת המאבק החרדי בטלוויזיה לעומת האינטרנט. אמנם מלחמת החורמה של ראשי הקהל החרדי גרמה לכך שכרוב הבתים החרדיים אין טלוויזיה (נריה בן-שחר, 2008), אך האינטרנט מצליח, גם אם באטיות, להיכנס לחברה זו. נראה שלהבדל זה יש מספר סיבות. טכנולוגית, טלוויזיה היא רק טלוויזיה. אם היא נכנסת הביתה, המדיום עצמו הוא המסר הקובע: "כאן לא שומעים בקול רבנים". אינטרנט, לעומת זאת, הוא בעבור רבים חלק מכלי אחר בכלל, כלומר פונקציה בתוך מחשב, שהוא כשלעצמו יכול להיות כלי לגיטימי המסייע ללימוד התורה, ללימוד מקצוע או משמש ככלי עבודה ממש.

סיבה נוספת היא פער הזמן והשינויים שחלו בחברה החרדית בין כניסת הטלוויזיה לישראל ובין חדרת האינטרנט. כאשר נכנסה הטלוויזיה לישראל בסוף שנות השישים הייתה החברה החרדית הישראלית בתהליך גיבוש ומגננה. הפחד מפני רוחות חיצוניות היה גדול וממשי. והנה, הביטחון העצמי היחסי של החרדים מסוף המאה העשרים מאפשר להם לבקר באתרים חילוניים (אלאור ונריה, 2003) לא רק פיזית, אלא גם באופן מקוון.

הנשים החרדיות, שחונכו שהאידיאל הוא להיות "בבית פנימה", אמורות להיות מפוקחות בידי הקהילה. עם זאת, כיוון שהן המפרנסות העיקריות של משפחתן, הן נעות בין המרחב הפיזי לציבורי. לפיכך מעניין היה לבדוק כיצד הן תופסות את האינטרנט ביחס לחברה החרדית וביחס לעצמן, אילו קשרים מקוונים הן יוצרות ועם מי, ואם הן משתפות את בני זוגן ואת חברותיהן בדפוסי הגלישה שלהן. שאלות אלו ואחרות נבדקו באמצעות שאלונים שנשלחו לנשים חרדיות באמצעות הפורומים המיועדים להן.

הממצאים שהוצגו מראים כי הנשים הגולשות תופסות את מקום האינטרנט בחברה החרדית כאלמנט פוגע ומסוכן לאורח החיים החרדי. הן הסכימו עם ההיגדים שהשוו את סכנת האינטרנט לסכנת הטלוויזיה והטלפון הסלולרי, שניהם מכשירים המכניסים אל הבית תכנים חילוניים ומאפשרים קשר עם אנשים שונים. הנשים הצביעו על האינטרנט כעל כלי העשוי להחליש את החברה החרדית ואותן מבחינה דתית, בין השאר באמצעות חשיפה – רצונית ולא רצונית – לתכנים שליליים ומסוכנים.

ואף על פי כן נשים אלה תופסות את מקום האינטרנט בחייהן כאלמנט בעל משמעות חיובית. הן מרגישות שהוא מאפשר להן להשיג דברים שלא היו משיגות קודם, ולחלקן הוא אף מאפשר מנוחה ורגיעה. כיצד מתמודדות הנשים עם הפער הזה? תשובה מעמיקה לכך אפשר לקבל רק בראיונות עומק, שמקומם במחקר נפרד שיאפשר להבין מהן המשמעויות הייחודיות של הגלישה באינטרנט בעבור אישה שכל חייה נגישותה לאינפורמציה הייתה כה מוגבלת. אולם אפשר לראות כי הן מעוניינות להרגיש ולהראות שהן חלק מן החברה החרדית, ולכן הן מסכימות באופן כמעט גורף עם כל ההיגדים המצביעים על הסכנה שבאינטרנט. עם זאת הן מנסות להגדיר את עצמן כפרטים, ולכן הן מסכימות עם ההיגדים המצביעים על יתרונות האינטרנט ביחס לעצמן.

הנשים החרדיות הגולשות יוצרות קשרים מקוונים. אמנם רובן נמצאות בקשר רק עם נשים חרדיות, ומחציתן עם "אנשים שונים" (הניסוח הכללי והלא מחייב שבו בחרנו להשתמש כדי לסמל גברים), אך נראה שכלי זה מאפשר להן ליצור קשרים שהן לא היו יוצרות בעולם האמתי, בדומה לרוב משתמשי האינטרנט. גם אם נניח שרוב הקשרים הם בענייני עבודה, הלגיטימיים לכשעצמם, יש כאן פתח להיכרות עם העולם הלא חרדי, על שלל פיתויו.

בני הזוג והחברות הם מצד אחד האנשים הקרובים ביותר אל הגולשת החרדית, ומצד אחר הם המפקחים מטעם החברה האוכפת. ככאלו, מעדיפות הנשים לשתף אותם חלקית בלבד: הן משתפות את בני זוגן ואת חברותיהן בעצם הגלישה שלהן באינטרנט, אך רק חלקן משתפות אותם גם בדפוסי הגלישה. אופן שיתוף זה מבטא מידור חלקי, וייתכן שהסיבה לכך היא שעצם הגלישה, בעיקר בעבור נשים עובדות, היא לגיטימית, אך דפוסי הגלישה הם כבר עניין אישי ופרטי. אולי דפוסי הגלישה שלהן הן הדרך שלהן ליצור לעצמן לא רק פורום משלהן, אלא עולם מקוון שבו יש להן אתר או מרחב משלהן.

הנשים החרדיות הגולשות בפורומים באינטרנט מצטיירות אפוא כנשים השרויות בשני עולמות מורכבים בו-זמנית. הן חברות בקהילה מסורתית החרדה לגבולותיה ומסכימות עם האמירות המבטאות חרדות אלו. ועם זאת הן נשים מודרניות ומשכילות, המכירות במקומו החשוב של האינטרנט בחייהן. האם נקודת המפגש הזו בין חברות הקהילה המסורתית ובין הטכנולוגיה המודרנית תחולל או תאיץ את השינויים המתרחשים בחברה החרדית? שאלה זו נותרת עדיין פתוחה.

הערות

- 1 תודות לפרופ' יונתן כהן ולפרופ' קימי קפלן על תרומתם למאמר, על הארותיהם ועל הערותיהם. תודה לליאור וייץ, ליחיאל זיגמן ולפיני יצחקי על עזרתם הרבה בהשגת

הנתונים הקשורים לפורומים ועל הערותיהם. תודות שלוחות גם לחוה מגדר, לאורליה ארלר, לאליה דוד ולחן סבג על הסיוע הרב באיסוף הנתונים ובכתיבת המאמר. תודתנו נתונה גם לרשות המחקר במרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון, אשר תמיכתה הנדיבה אפשרה את כתיבתו של מאמר זה.

- 2 bhol.co.il/forum/topic.asp?cat_id=22&topic_id=2461517&forum_id=20167
- 3 המתנגדים לחסידות מכונים ליטאים, כיוון שהמוקד הראשון והמרכזי של ההתנגדות לחסידות היה בליטא. מנהיג המתנגדים בליטא היה הגר"א, הגאון ר' אליהו מוילנה (1797-1720).
- 4 לשם המחשה, היישוב הישראלי שבו אחוז הילדים מכלל האוכלוסייה הוא הגדול ביותר (63%) הוא ביתר עילית (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2007).
- 5 למשל, חברות כמו "רימון" ו"נתיב", המציעות מסלולי גלישה מפוקחים.
- 6 www.bubbletech.co.il/bt/NEWS.jhtml?value=1968
- 7 למשל בפורומים על אודות סרטן השד (Orgad, 2005).
- 8 פנינו לפורום נוסף באתר "תפוז", אולם לא קיבלנו תשובות מן הגולשות בפורום, ולכן לא נתייחס לפורום זה בהמשך הדברים.
- 9 hydepark.hevre.co.il/forum_private.asp?forum_id=18660. הפורום הוקם בפברואר 2007. עד נובמבר 2008 נכתבו בפורום כ-19,500 הודעות. בחודש נובמבר 2008 נצפו בפורום כ-14,000 דפים, והיו בו 46 חברות רשומות. לדברי מנהלת הפורום, כעשרים גולשות בו כמעט מדי יום ביומו.
- 10 hydepark.hevre.co.il/forum_private.asp?topic_id=2487582. הפורום הוקם בנובמבר 2004. עד נובמבר 2008 נכתבו בפורום כ-47,000 הודעות. בחודש נובמבר 2008 נצפו בפורום כ-38,000 דפים, והיו בו 58 חברות רשומות, בהן 35 פעילות, לדברי מנהלת הפורום.
- 11 hydepark.hevre.co.il/forum_private.asp?topic_id=2460107. הפורום הוקם באוגוסט 2006. עד נובמבר 2008 נכתבו בפורום כ-19,000 הודעות. בחודש נובמבר 2008 נצפו בפורום כ-6,800 דפים, והיו בו 29 חברות רשומות, מתוכן עשר פעילות, לדברי מנהלת הפורום.
- 12 www.ladaat.net/forum/index.php. הפורום הוקם באוקטובר 2007. עד פברואר 2009 נכתבו בפורום כ-21,700 הודעות. לדברי מנהלת הפורום, רשומות בו 33 חברות, מהן כ-25 פעילות יום-יום.
- 13 ההודעה הפנתה את הנשים לסקר שהועלה לאתר של סקרים אונליין, Survey Monkey.
- 14 במגזר החרדי ההנחיה הגורפת של הרכבים היא לא ללמוד באוניברסיטה או במכללה. לפיכך נשים רבות לומדות ל"אקוויולנטי לתואר". מדובר בהסכם בין ראשי המגזר החרדי ובין משרד החינוך, ולפיו הנשים לומדות קורסים במקצועות החינוך השונים במוסדות השייכים למגזר החרדי ובקבוצות של נשים בלבד. נשים המסיימות תכניות אלו

ועומדות בהצלחה בבחינות מקבלות "אקוויולנטי לתואר", כלומר תעודה המאפשרת להן תנאי שכר המקבילים לשכרם של מורים-אקדמאים בישראל. לפיכך נכללו במשתנה "בעלות תואר אקדמי" גם בעלות ה"אקוויולנטי לתואר", היות שהתואר שלהן נחשב כמקביל לתואר ראשון בחינוך (B.Ed.). למרות האמור לעיל, יש נשים חרדיות הלומדות במוסדות להשכלה גבוהה, בעיקר בתכניות מיוחדות המיועדות לנשים חרדיות (בן-חיים, 2003; Garr & Marans, 2001).

15 הרווקות לא נכללו במבחנים ובמידות הקשורות לבני זוג, למשל עיסוק בן הזוג או שיתוף בן הזוג בגלישה.

16 נזכיר כי "הסכמה" פירושה סיכום התשובות: "מסכימה מאוד", "מסכימה" ו"די מסכימה", וכך גם להלן.

17 www.bhol.co.il/news_read.asp?id=12588&cat_id=3

18 כל הנתונים הנוגעים לבני הזוג ולרמת ידיעתם נבדקו בקרב הנשים הנשואות בלבד: N=41.

19 המתודולוגיה במחקר זה אינה מאפשרת בדיקה מעמיקה יותר של הסוגיה, ומתבקש כאן מחקר נוסף.

20 כאמור, כל הנתונים הנוגעים לבני הזוג ולרמת ידיעתם נבדקו בקרב הנשים הנשואות בלבד: N=41.

רשימת המקורות

אחיטוב, י' (2006), על עמידותו של מושג ההלכה כמאפיין זהות בשיח האורתודוקסי, בתוך: י' שלמון וא' פרוזיגר (עורכים), אורתודוקסיה יהודית: היבטים חדשים, ירושלים: מאגנס, עמ' 87-112.

אלאור, ת' (1992), משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות, תל אביב: עם עובד. אלאור, ת' ונריה, ע' (2003), "המשוטט החרדי": צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים, בתוך: ע' סיון וק' קפלן (עורכים), חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, עמ' 171-195. בטאי, ז' (1948 [2003]), תיאוריה של הדת, תל אביב: רסלינג.

בלונדהיים, מ' וקפלן, ק' (1993), רשעות השידור: תקשורת וקלטות בחברה החרדית, קשר, 14: 51-62.

בן-חיים, ל' (2003), רב מודרניות בישראל: נשים חרדיות, דתיות לאומיות וחילוניות בהשכלה הגבוהה, עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב.

ברזילי, ש' (2003), חיים כפולים: סיפורי המרקדים בין העולם החילוני לעולם החרדי, בתוך: ע' סיון וק' קפלן (עורכים), חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, עמ' 196-223.

גורוביץ, נ' וכהן-קסטרו, א' (2004), החרדים: תפרוסת גיאוגרפית ומאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים של האוכלוסיה החרדית בישראל 1996-2001, נייר עבודה, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

גנץ, מ' (2003), ילודה וכוח נשי בחברה החרדית בישראל, עבודה לשם קבלת התואר "מוסמך", רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

דהן, מ' (1998), האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית: התחלקות ההכנסות בירושלים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

דורקהיים, א' (1993 [1893]), על חלוקת העבודה החברתית, בתוך: ר' ארון (מחבר), ציוני דרך בהגות הסוציולוגית, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 319-403.

הורוביץ, נ' (2001), החרדים והאינטרנט, כיוונים חדשים, 3: 7-30.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2006, 2007), השנתון הסטטיסטי ונתוני הסקר החברתי. נדלה ביום 10.1.2007 מתוך: www.cbs.gov.il

יפה, א' (2004), להיות ילדה חרדית: פרקטיקות חיברות, שיח פדגוגי והבניית העצמי, עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים: האוניברסיטה העברית.

כץ, ט' (2007), היחס והשימוש של קהילות דתיות לאינטרנט, עבודה לשם קבלת התואר "מוסמך", באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

כץ, י' (1985), היציאה מן הגטו, תל אביב: עם עובד.

כץ, י' (1997), דעת תורה — הסמכות הבלתי מסויגת שטוענים לה בעלי ההלכה, בתוך: ז' ספראי וא' שגיא (עורכים), בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 95-104.

לוי, א' (1989), החרדים, ירושלים: כתר.

מכון שילוב: מחקרי שוק ותכנון אסטרטגי (2007), פוטנציאל ההצלחה במגזר החרדי, הרצאה ביום עיון (11.7.2007).

נריה בן-שחר, ר' (2008), הנשים החרדיות ותקשורת המונים בישראל: דפוסי חשיפה ואופני קריאה, עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", ירושלים: האוניברסיטה העברית.

סיון, ע' (1991), תרבות המובלעת, אלפיים, 4: 45-98.

עמיחי-המבורגר, י' (בדפוס), מי מתעשר באינטרנט? האם האינטרנט הוא ערוץ נוסף להגברת הדומיננטיות של המוחצן או סביבה חברתית המפצה את המופנם?, בתוך: א' כהן וא' לב-און (עורכים), טכנולוגיה, פוליטיקה וחברה בישראל.

101 "פורום משלהן": עמדות ביחס לאינטרנט בקרב הגולשות בפורומים סגורים
המיועדים לנשים חרדיות

עצמון, י' (2006), נשים בישראל, בתוך: א' כהן, א' בן רפאל, א' בראלי וא' יער (עורכים),
ישראל והמודרניות: למשה ליסק ביובלו, ירושלים: יד בן צבי; באר שבע: מכון
בן-גוריון לחקר ישראל, עמ' 523-548.

פוקס, ק' (1998), סקרים טלפוניים במערכת הבחירות – על מתודולוגיה, הטיה והשפעה,
בתוך: ק' פוקס וש' בר לב (עורכים), אמת וסקר, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ'
74-61.

פרג, נ' (17.12.2007), האינטרנט קיבל הכשר, גלובס, עמ' 4.
פרידמן, מ' (1990), מדינת ישראל כדילמה דתית, אלפיים, 3: 24-68.
פרידמן, מ' (1991), החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים: מכון ירושלים
לחקר ישראל.

פרידמן, מ' (1995), האישה החרדית, בתוך: י' עצמון (עורכת), אשנב לחיי נשים בחברות
יהודיות, ירושלים: מכון זלמן שזר, עמ' 273-290.

פרידמן, מ' (1998), כל כבודה בת מלך חוצה: האישה החרדית, בתוך: ד' אריאל, מ'
ליבוביץ וי' מזור (עורכים), ברוך שעשני אישה?, תל אביב: ידיעות אחרונות –
ספרי חמד, עמ' 189-205.

צרפתי, א' ובלייס, ד' (2002), בין "מובלעת תרבותית" ל"מובלעת וירטואלית" – החברה
החרדית והמדיה הדיגיטאלית, קשר, 32: 47-55.

קפלן, ק' (2000), "יש רקבון רציני בחברה שלנו וצריכין להכיר את האמת": ביקורת
עצמית בשיח הפנימי של החברה החרדית בישראל, בתוך: ש' וולקוב (עורכת),
מיעוטים, זרים ושונים: קבוצות שוליים בהיסטוריה, ירושלים: מרכז זלמן שזר,
עמ' 299-330.

קפלן, ק' (2007), בסוד השיח החרדי, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
רוז, א' (2007), החרדים והאינטרנט - שונאים סיפור אהבה?, ארץ אחרת, 41. גדלה
ביום 10.2.2008 מתוך: <http://acheret.co.il/?cmd=articles.124&act=read&id=355>
רותם, ת' (23.6.2006), כש"חסיד נשוי" פוגש את "מתה על הקב"ה". גדלה ביום
16.11.2008 מתוך:

<http://www.haaretz.co.il/hasite/pages/ShArt.jhtml?itemNo=730413>
שלהב, י' (1991), עיירה בכרך: גיאוגרפיה של התבדלות והשלמה, ירושלים: מכון
ירושלים לחקר ישראל.

שלמון, י' (2006), אם תעירו ואם תעוררו: אורתודוקסיה במצרי הלאומיות, ירושלים:
מרכז זלמן שזר.

Barzilai-Nahon, K. & Barzilai, G. (2005). Cultured technology: The Internet and
religious fundamentalism. *The Information Society*, 21(1), 25-40.

- Baumel, S. D. (2006). *Sacred speakers: Language and culture among the Haredim in Israel*. New York: Berghahn Books.
- Berry, J. W. (1990). Psychology of acculturation: Understanding individuals moving between cultures. In R. W. Brislin (Ed.), *Applied cross-cultural psychology*. Newbery Park, CA: Sage, pp. 232-253.
- Boase, J., Horrigan, J. B., Wellman, B., & Rainie, L. (2006). *The strength of Internet ties*. Pew Internet and American life project. Retrieved November 19, 2009 from: http://www.pewinternet.org/~media/Files/Reports/2006/PIP_Internet_ties.pdf
- Bunt, G. R. (2000). *Virtually Islamic: Computer-mediated communication and cyber Islamic environments*. Cardiff: University of Wales Press.
- Campbell, H. (2004). Challenges created by online religious networks. *Journal of Media and Religion*, 3(2), 81-99.
- Campbell, H. (2005a). Considering spiritual dimensions within computer-mediated communication studies. *New Media & Society*, 7(1), 110-134.
- Campbell, H. (2005b). Making space for religion in Internet studies. *The Information Society*, 21(4), 309-315.
- Cobb, J. (1998). *Cybergrace: The search for god in the digital world*. New York: Crown Publishers.
- Connolly, R. (2001). The rise and persistence of the technological community ideal. In C. Werry & M. Mowbrey (Eds.), *Online communities: Commerce, community action and the virtual university*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, pp. 317-364.
- Cromer, G. (1987). The polluted image: The response of ultra-orthodox Judaism to Israeli television. *Sociology and Social Research*, 71, 198-199.
- Davison, W. P. (1983). The third-person effect in communication. *Public Opinion Quarterly*, 47(1), 1-15.
- Dawson, L. L. (2000). Researching religion in cyberspace: Issues and strategies. In J. K. Hadden & D. E. Cowan (Eds.), *Religion on the Internet: Research prospects and promises*. London: Elsevier Science, pp. 25-54.
- Dawson, L. L. (2001). Doing religion in cyberspace: The promise and the perils. *CSSR*, 30(1), 3-9.
- Dawson, L. L. (2004). The mediation of religious experience in cyberspace: A preliminary analysis. In M. Hojsgaard & M. Warburg (Eds.), *Religion in cyberspace*. London: Routledge, pp.15-37.

- Deutsch, N. (2009). The forbidden fork, the cell phone holocaust, and other Haredi encounters with technology. *Contemporary Jewry*, 29, 3-19.
- Driedger, L. (2000). *Mennonites in the global village*. Toronto: The University of Toronto Press.
- Durkheim, E. (1969). *The Elementary forms of the religious life*. New York: Free Press.
- Efron, J. E. (2003). *Real Jews: Secular versus ultra-orthodox and the struggle for Jewish identity in Israel*. New York: Basic book.
- El Or, T. (1993). Are they like their grandmother? A paradox of literacy in the life of ultra-orthodox Jewish women. *Anthropology and Education Quarterly*, 24(11), 61-68.
- El Or, T. (1995). Ultra-orthodox Jewish women. In S. Deshen (Ed.), *Israeli Judaism: The sociology of religion in Israel*. New Brunswick: Transaction, pp. 149-169.
- El Or, T. (1997). Visibility and possibilities: Ultra-orthodox Jewish women between the domestic and public spheres. *Women's Studies International Forum*, 20(5), 149-169.
- Ess, C., Kawabata, K., & Kurosaki, H. (2007). Cross-cultural perspectives on religion and computer-mediated communication. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12(3), 939-955.
- Garr, M. & Marans, G. (2001). Ultra-orthodox women in Israel: A pilot project in social work education. *Social Work Education*, 20(4), 459-468.
- Goldscheider, C. & Uhlenberg, P. (1969). Minority group status and fertility. *American Journal of Sociology*, 74, 361-372.
- Hechter, M. (1983). A theory of group solidarity. In M. Hechter (Ed.), *The microfoundations of macrosociology*. Philadelphia: Temple University Press, pp. 17-55.
- Hechter, M. (1987). *Principle of group solidarity*. California: University of California Press.
- Heilman, S. C. & Friedman, M. (1991). Religious fundamentalism and religious Jews: The case of the Haredim. In M. E. Marty & R. S. Appleby (Eds.), *Fundamentalisms observed*. Chicago and London: The University of Chicago Press, pp. 197-265.

- Larsen, E. (2001). Cyberfaith: How Americans pursue religion online. Pew Internet & American life project. Retrieved November 19, 2009 from: http://www.pewInternet.org/reports/pdfs/PIP_CyberFaith_Report.pdf
- Lee, B. & Tamborini, R. (2005). Third-person effect and Internet pornography: The influence of collectivism and Internet self-efficacy. *Journal of Communication*, 55(2), 292-310.
- Lee, W. & Tse, D. (1994). Changing media consumption in a new home: Acculturation patterns among Hong Kong immigrants to Canada. *Journal of Advertising*, 23(1), 57-70.
- Liebman, C. S. (1992). Tradition, Judaism, and the Jewish religion in contemporary Israeli society. In J. Wertheimer (Ed.), *The uses of tradition: Jewish continuity in the modern era*. New York and Jerusalem: The Jewish Theological Seminary of America, pp. 411-429.
- Livio, O. & Tenenboim-Weinblatt, K. (2007). Discursive legitimation of a controversial technology: Ultra-orthodox Jewish women in Israel and the Internet. *The Communication Review*, 10(1), 29-56.
- Lo, V. & Wei, R. (2002). Third-person effect, gender, and pornography on the Internet. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 46, 13-33.
- Marty, M. E. & Appleby, S. R. (Eds.) (1991). *Fundamentalism observed*, vol. 1. Chicago: University of Chicago Press.
- McKenna, K. Y. A., Green, A. S., & Gleason, M. J. (2002). Relationship formation on the Internet: What's the big attraction? *Journal of Social Issues*, 58, 9-32.
- Morley, D. (1998). Domestic relations: The framework of family viewing in Great Britain. In R. Dickinson, R. Harindranath, & O. Linn'e (Eds.), *Approaches to audience: A reader*. London: Arnold, pp. 233-244.
- Okun, B. (2004). Public sector: Family structure behavior and labor market. *Work and Occupations*, 6(4), 1-31.
- Orbe, M. (1998). *Constructing co-culture theory: An explanation of culture, power and communication*. Thousand Oaks, Ca: Sage.
- Orgad, S. (2005). *Storytelling online: Talking breast cancer on the Internet*. New York: Peter Lang.
- Paul, B., Salwen, M. B., & Dupagne, M. (2000). The third-person effect: A meta-analysis of the perceptual hypothesis. *Mass Communication & Society*, 3, 57-85.

- Rier, D. A., Schwartzbaum, A., & Heller, C. (2008). Methodological issues in studying an insular, traditional population: A women's health survey among Israeli Haredi (ultra-orthodox) Jews. *Women & Health, 48*(4), 363-381. Retrieved August 10, 2009 from: www.csa.com.
- Shade, L. R. (2004). Bending gender into the net: Feminizing content, corporate interests and research strategy. In P. N. Howard & S. Jones (Eds.), *Society online: The Internet in context*. Thousand Oaks, CA: Sage, pp. 57-70.
- Smith, A., Christopher, S., & McCormick, A. K. H. G. (2004). Development and implementation of a culturally sensitive cervical health survey: A community based participatory approach. *Women & Health, 40*(2), 67-86.
- Steinmetz, S. & Haj-Yahiye, M. (2006). Definitions of and beliefs about wife abuse among ultra-orthodox Jewish men from Israel. *Journal of Interpersonal Violence, 21*(4), 525-554.
- Soloveitchik, H. (1994). Rapture and reconstruction: The transformation of contemporary orthodoxy. *Tradition, 28*(4), 64-130.
- Tydor Baumel-Schwartz, J. (2009). Frum surfing: Orthodox Jewish women's Internet forums as a historical and cultural phenomenon. *Journal of Jewish Identities, 2*(1), 1-30.
- Wellman, B. (2001). Physical place and cyber place: The rise of personalized networking. *International Journal of Urban and Regional Research, 25*, 227-252.
- Wellman, B., Smith, A., Wells, A., & Kennedy, T. (2008). *Networked families*. Pew Internet and American Life Project. Retrieved November 19, 2009 from: <http://pewinternet.org/Reports/2008/Networked-Families.aspx>
- Wilson, C. & Gutierrez, F. (1995). *Race, multiculturalism and the media: From mass to class communication*. Thousand Oaks: Sage.
- Zimmerman-Umbel, D. (1992). The Amish and the telephone: Resistance and reconstruction. In R. Silverstone & E. Hirsh (Eds.), *Consuming technologies: Media and information in domestic spaces*. London: Routledge, pp. 183-194.

